

A fiatal Kazinczy különféle megnyilatkozásait olvasva gyorsan kialakulhat bennünk a meggyőződés, hogy a magyar nyelvért való küzdelem nagy harcosának a nyelv ügyéről egészen másfajta nézetei voltak, mint a korban uralkodó szerepet játszó elgondolások.

Jelenlegi ismereteink szerint az 1780-as években a nyelvkérdésnek két interpretációja volt erőteljesen jelen az írott nyilvánosságban. Az egyik a rendi felvilágosodás első nemzedékének az 1770-es években kidolgozott programja – Bessenyei tervezete szerint egy nemzet célja a közboldogság, ez a cél a „tudományok” „közönségessé” tételével érhető el, a „tudományok” pedig a nyelv által terjeszthetők. A nyelv, a „számosabb rész” nyelve az eszköz, amelynek révén a „tudományok” eljuthatnak az ország lakóihoz. Ezáltal emelkedik a „közjó” (s ezzel természetesen a köznyugalom) szintje, az általánosan használt nyelv nélkül a tudományok magukba zárkoznak és boldogtalan marad az ország népe.¹ A másik interpretáció az ebben az évtizedben színre lépő és túlnyomórészt alacsony sorból származó értelmiségnek az ideológiája, amely szerint a nyelv a nemzeti lét legfontosabb jele, a nemzet tehát a magyarul beszélők közösségét jelenti, mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél. Nemzet pedig addig van, ameddig a nyelve él. A nemzeti nyelven művelt „tudományok” ugyanakkor a nemzetet reprezentálják más nemzetek előtt és így a történelemben is – a nemzet életében tehát azokra vár különleges szerep, akik képesek a „tudományok” művelésére és ezzel képesek betölteni ezt a feladatot. Ezek pedig ők: az írók, a „tudományok” emberei, a magyar nemzet bármely rétegéből származó írástudók.² Kazinczy – mint látni fogjuk – egyik elgondolást sem fogadja el.

Előbb azonban szemünkbe ötlik Kazinczy és kortársai között egy egészen furcsa, az első pillantásra tulajdonképpen nem igazán érthető eltérés is. Bessenyei programjában és az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának ideológiájában – ha nem is azonos alapokon, ha nem is egyformán, de – a nemzeti nyelv mindig és folyamatosan fontos volt. A nyolcvanas évek végén az írók állandóan napirenden tartották a magyar nyelv ügyét; miután felfedezte a maga számára a nyelv jelentőségét, ebben a vonatkozásban következetes és egyértelmű volt Bessenyei Györgynek az álláspontja is. Kazinczy megnyilatkozásait

* Részlet egy monográfia előkészületeiből.

¹ Bessenyei programjának értelmezéséhez lásd HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (1908), Bp., Akadémiai, 1980, 177–180; Uő., *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* = Uő., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 99–106; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 301–306, *A felvilágosult rendiség kezdetei*.

² BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*, ItK, 1985, 558–577.

olvasva viszont az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy időnként nagyfokú, de legalábbis feltűnő érdektelenséget tanúsít a nemzeti nyelv sorsa iránt. Ezt a meglepőnek tetsző állítást életének és tevékenységének lényeges epizódjai igazolják, sőt, ebből a szempontból a fogság előtti Kazinczy magatartása és évtizedekkel későbbi megnyilatkozásai mintha még következetességről is árulkodnának. Fiatal és idős korában egyaránt vannak időszakok, amikor úgy látszik: nem csak arról nincs meggyőződve, hogy a nemzet és a nemzeti nyelv léte valamiféle összefüggésben állna egymással, de egyenesen úgy viselkedik, mint akit egyáltalán nem izgat a magyar nyelv sorsa.

A *Pályám emlékezete* első könyvének „Második szak”-ában, a 20. részben olvasható az epizód, amikor 1780-ban őt és Dienes öccsét Eperjesre küldték gyakorlatra, a „districtualis táblá”-hoz. Leírja helyzetüket (itt lelte magát először életében „azon boldog állapotban”, hogy nem függött senkitől), a felvidéki városka szép fekvését, majd a következő bekezdést olvashatjuk: „Eperjest nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden, és minthogy a szóló mind a négy nyelvhez hozzászókot, az idegen elcsudálkozva hallja, hogy azon egy periódusnak tagjai mint vannak összeszöve tarkán mind a négyből.”³ – A „nyelvújítási harc” későbbi vezérének – aki (mint Petőfi Sándor írja) „fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget / A nemzetiségnek ügyét” – azonban eszébe sem jut a magyar nyelv itteni sanyarú sorsáról egy szót is ejteni, nyilván azért, mert ezt a sorsot ő nem sanyarúnak, hanem természetesnek találta. Ez a tarka-barka többnyelvűség csak abból a számunkra már meglepőnek tetsző szempontból izgatja, hogy egy nyelv hiányzott (!) a színpépről – nem volt tudniillik senki a városban, akivel a francia nyelvet gyakorolhatta volna. Így azután – írja – a „deák nyelvű társaságokat kerestem.” Az a tény, hogy láthatóan nem érdekelté különösebben – hiszen mint emlékezőt sem foglalkoztatja –, hogy Eperjesen ilyen sors jutott a magyar nyelvnek, egykorú és későbbi megnyilatkozásainak sorával cseng egybe.

De egybevág személyes életében meghozott döntéseivel is. Az 1780-as évek a nyelvkérdéshez való viszony szempontjából az ő életének is egyik különleges jelentőségű fejezete. Ismeretes, hogy Kazinczy II. József uralkodása alatt hivatalt vállalt s tevékenyen vett részt az ún. normális iskolák megszervezésében, amely a felekezetek közötti békét kívánta szolgálni.⁴ Ez a munka azonban az 1784 májusában meghozott nyelvrendelet után kezdődött el s nem lehetett különválasztani annak végrehajtásától. Kazinczy láthatóan nem is törekedett erre az elválasztásra. Ugyancsak a *Pályám emlékezete*-ben, a második könyv hatodik szakában írja, hogy „Vádlának még a jók is, hogy feledém kötelességem a hazához, midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely előlni készüle a miénket...” A folytatásból azután kiderül, hogy Kazinczy tulajdonképpen nem érti: mivel is vádolják.

³ *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája, Bp., Szépirodalmi, 1979, 256 (a mű a továbbiakban: PE, a kiadás pedig: KAZINCZY 1979).

⁴ SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* (1959) = Uő., *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 115–141.

Így védekezik: „S vádolják e az atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szükség van? Nem értém vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez...” E reflexió mögött két előfeltevés jelenlétét feltételezhetjük. Egyrészt nyilvánvalóan nem érzi úgy, hogy itt a magyar nyelv elleni támadásról volt (egyáltalán: lehetett volna) szó, másrészt – egy soknemzetiségű királyság lakójaként – az egyes ember boldogulása szempontjából fontosnak és hasznosnak tartja egy másik, a királyságban használatos nyelv megtanulását. A döntő tényező azonban az első feltételezés: Kazinczy a hírhedt nyelvrendelet kiadása utáni években – közhivatalnokként – nem gondolta, hogy veszélyeztetve lenne a magyar nyelv léte. Ráadásul arról is ír, hogy nem csak kötelességszerűen dolgozott – ő egyenesen örömmel és gyönyörűséggel végezte hivatalnoki munkáját. Ezen nem csak a kortársak akadtak fenn, hiszen éppen az erről az időszakról szóló részlet volt az, ami több mint negyven évvel később, a *Pályám emlékezetét* közzétevő Tudományos Gyűjtemény ifjú szerkesztőjét, Vörösmarty Mihályt is mehökkenti majd. 1828. január 22-én levelet is ír Kazinczynak ebben az ügyben. „...Két észrevételem van, a’ mit nem magamért, hanem az ügy’ kedvéért teszek. A’ pálya emlékezetében egy körülmény említetik: a’ Vármegyékhez az idegen nyelvnek országos behozása. A Ts. Úr itt örömet, ’s gyönyörűségét említi. Megvallom ezen két szót semmivé kívántam volna tenni, de ha magamat kiveszem is, úgy hiszem sokak előtt igen különösnek fog tetszeni, hogy országos fölforgatásakor nyelvünknek volt olyan, a’ ki örülhetett, ’s örömet talált abban, hogy magát egyebek’ tudatlansága miatt szomszédink’ nyelvében a’ rá parancsolt fordítások által gyakorolhatta...”⁵ Kazinczy kijavította a vonatkozó részt (ma már ezt olvashatjuk a szóban forgó helyen: „...Nekem kelle lefordítanom az érkeztetket, hogy viceispánom megérthesse, nékem németül és deákul feltennem, ami ment. De én hozzá valék szokva a munkához s az nekem öröm volt...”)⁶ válaszlevelében (január 16.) pedig így reagál a szerkesztői megjegyzésekre: „Úgy hiszem mindazonáltal, hogy az öröm és gyönyörűség nem annak a nyelvnek megtiszteltetésével függ össze, hanem az éjjel-nappali dolgozással. – Igen is jól teszed, ha talán homályos szólásomat megigazítod. Nem szeretek félre értetni...” A megjegyzésben mintha ironia bujkálna: ha nyilván valóban nem „annak a nyelvnek” megtiszteltetése miatt lelkesedett is, de hát olyan munka lelkesítette „éjjel-nappali dolgozásra”, amely mélyen összefüggött azzal a bizonyos másik nyelvvel s az arra vonatkozó uralkodói szándékokkal. Iróniáról azonban aligha lehet szó, mint ahogy annak idején – Vörösmarty interpretációjában: „Országos fölforgatásakor nyelvünknek” – nem volt szó a nyelv féltéséről sem. Igen valószínű, hogy a fiatal (és az öreg) Kazinczy éppen úgy képtelenségnek tartotta, hogy elveszítjük nyelvünket, mint Bessenyei György, bár az ő megfontolásai (mint látni fogjuk) egészen mások voltak. Az Eperjesen uralkodó nyelvi sokszínűség egyáltalán nem bántotta, sőt, mintha inkább szórakoztatta volna, legfeljebb azon bosszankodott, hogy a francia nem szerepelt e tarka-barka palettán. Utalunk majd rá, hogy a lényegyet illetően s vele gyakorlatilag egy időben Bessenyei sem gondolkodott másként: egy „egész nemzet”

⁵ KazLev. XX, 455.

⁶ PE 268.

(ha a parasztokat is beleértjük a nemzetbe) soha nem tanulhatja meg egy másik nemzet nyelvét. Több nyelv tudása pedig – tegyük hozzá Kazinczy tapasztalatát – valóban hasznos lehet a magyar királyság minden lakója számára. Van olyan megnyilatkozása, amelynek alapján kiderül, hogy nem csak nem tartott a magyar nyelv eltűnésétől, de – úgy látszik, egyedül ő – érveket is megfogalmazott e félelem szóvivői ellen.

Ha azonban tovább vizsgáljuk a vonatkozó dokumentumokat, kiderül, hogy Kazinczy számára – természetesen – mégis fontos volt a magyar nyelv, csak éppen másképpen, mint kortársainak. De hogyan? A magyar nyelv vonatkozásában Kazinczy különös helyét a kor kulturális térképén úgy közelíthetjük meg, ha első lépésben közelebből megvizsgáljuk a kor néhány kiemelkedő jelentőségű s a nyelvkérdésben is markáns és jellegzetes álláspontot képviselő magyar írójához való viszonyát. Különböző természetű és különböző intenzitású konfliktusokról van szó. A szó szoros értelmében véve nem viták, de többé-kevésbé tisztán előrajzolódó nézeteltérések. E viszonyok felvázolásával nem csak arra világíthatunk rá, hogy a fiatal Kazinczyt milyen határozott különbségek választják el mind a Bessenyei-féle programtól, mind a nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalmától, de beállítottságának olyan magyarázata is kínálkozik, amely lényeges tanulságokkal szolgál későbbi pályafutásához.

Az Előbeszéd és a Bé-vezetés

(Kazinczy Ferenc és Batsányi János)

A két férfi között egész életükön át tartó kölcsönös ellenszenv a magyar irodalomtörténet közzismert tényei közé tartozik. E felhős viszony eredete nyilván kideríthetetlen: szinte biztos, hogy nem *csak* elvi alapokon álló nézeteltérésről van szó. De az is biztos, hogy ellentétükben szerepet játszottak olyan nézetek is, amelyek fogalmilag viszonylag jól megragadhatók. Vagyis: nem csak személyes ellenszenv volt a két fiatalember között, de eszméik között is lényeges különbségek voltak. Igaz, hogy gondolkodásuk szembeötlő eltérései először olyan dokumentumokból derülnek ki, amelyek a rossz személyes viszonyuk kezdeteinél keletkeztek, ennek a rossz viszornak az eredetét azonban nem redukálhatjuk gondolkodásmódjuk eltéréseire. S fordítva is igaz: ezeknek a nézeteltéréseknek nem személyes indulataik szempontjából van jelentősége. A különbségek megnyilvánulásának az ideje egyébként 1787 vége tájára esik, amikor a két, egyaránt Kassán hivatalnokoskodó író egy harmadik társukkal, a náluk idősebb deákos poétával, Baróti Szabó Dáviddal összefogva folyóirat kiadását tervezte. A folyóirat elé Kazinczy írta a bevezetőt, amelyet azután – távollétében – Batsányi alaposan átírt és végül is az ő változatával jelent meg a lap első száma. A történet számos pontját homály borítja, az események legteljesebb rekonstrukcióját a Batsányi kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Keresztury Dezső és Tarnai Andor végezték el, a Batsányi-féle *Bé-vezetés*hez írott jegyzetanyagban

olvasható el a Kazinczy által írott verzió is.⁷ A nézeteik közötti eltérés végül is éppen innen, a kassai Magyar Museum címmel elindult folyóirat elé írott két bevezető írásból derül ki.

Az események részleteibe voltaképpen nem érdemes elmerülni, hiszen jól látható: az indulatos lépések már korábban kialakult ellenszenv alapján történtek meg. Nyilván a már meglévő rossz személyes viszonyoknak tulajdonítható, hogy Batsányi Kazinczy távollétében, az ő tudta és a vele való megbeszélés nélkül cserélte ki a magáéra Kazinczy korábban elkészített szövegét – igaz, azt sem tudjuk, hogy Kazinczy *Előbeszédét* a többiek beleegyezésével és felhatalmazásával készítette-e el. Valószínűleg nem. Bizonyos viszont, hogy Batsányi érintetlenül hagyta Kazinczy korábban elkészült írásának néhány lényeges gondolatát: az ő *Bé-vezetésében* több olyan tétel is van, amelyek – ha nem is mindig szó szerint, de – megegyeznek az *Előbeszédben* foglaltakkal, ráadásul többnyire megegyezik az előfordulások sorrendje is: a két írás szerkezete lényegesen nem tér el egymástól. Mind a ketten úgy vélik, hogy mintegy két évtizede kezdődött el ébredésünk a „hosszas mély álmoból”, a „hátráltató okok”-at (Batsányi) vagy az „Elkésődésünk” okait (Kazinczy) is ugyanabban – a „sok hadakozásokban” (Kazinczy) illetve a „számtalan véres viszontagságokban” – látják, amelyek között „nem egyedül” a mohácsi csatavesztést kell számításba venni. Ha alaposan eltérő beállításban is, de mind a kettőjük szerint ide, az okok közé tartozik eleinknek a deák nyelvhez való ragaszkodása, noha a régi magyarok már korán megéreztek nyelvünk „alkalmatos voltát”, s ehhez az érv is közös: a régi magyar törvényeket magyarul írták, de Könyves Kálmán idejében Albricus latinra fordította, amint azt a feltételezett fordítónak az esztergomi érsekhez írott leveléből gondolhatjuk – Kazinczy és Batsányi egyaránt jegyzetben idézi a szóban forgó részletet. Eleink azonban „veszedelmesnek tartván minden újítást” (Kazinczy), „ollyatén újjítást még akkor veszedelmesnek állítván” (Batsányi) nem változtattak a megszokott rendtartáson. Mind a ketten Mária Terézia, azaz: „Kedves Asszonyunk” illetve „Boldog emlékezetű Aszszonyunk” idejére teszik a hadakozások végét és a lehetőséget arra, hogy a „Nemzet Nyelve tökéletesítésén” gondolkodjék (Kazinczy) vagy ahogy Batsányi fogalmaz: „nyelvünk ... hajnala” derülni kezdett. A királynő említése azonban nem ugyanabban a sorrendben történik – az előbbi nem szól arról, hogy a biztató két évtizedet bármi megzavarta volna, Batsányi szövegében azonban ott van a „de” és itt kezd a deákhoz való ragaszkodás káros voltáról szóló és nála az imént idézett – közös – történelmi példával befejeződő fejtegetést. Írásaik különböző helyein, de egyaránt elutasítóan írnak az egyházas irodalmi hagyományról, Kazinczy egyenesen az „Ostobaság századjai”-ról beszél arról az időről szólva, amikor „minden Tudomány” a „Szerzetesek közt” volt letéve, Batsányi több helyén is említi ezt – elítéli az „Országokat-pusztító Vallásbeli Versengés”-t, az antik irodalom újra felfedezését pedig a „jó-ízlés” „nagy győzedelmének” tekinti „a’ Klastromi Oskoláknak tanításai” felett. Ez a beállítottság egyaránt és csaknem szó szerint ismétlődik meg a két szöveg vége felé, a folyóirat célkitűzéséről

⁷ BATSÁNYI János *Összes művei*, sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, II, *Próza művek*, Bp., Akadémiai, 1961, 91–100 és 437–452 (a továbbiakban: BJÖM).

szólva: „Önként értetődik azonban, hogy az olyan munka nyomtatásra méltó, semmi személyes vagy vallásbéli versengésbe nem ereszkedett, egy szóval minden illetlen s nem a Nemzet hasznát arányzó alacsony tekintettől ment légyen” – írja Kazinczy, Batsányi pedig lényegében szó szerint átveszi: „Önként értetődik azonban, hogy az olyan munka nyomtatásra méltó, jól ki-pallérozott, semmi személyt vagy Vallást érdeklő versengésbe nem ereszkedett, egy szóval minden illetlen 's nem a' Nemzet hasznát arányzó alaton tekintettől mentt légyen.”

Az egyezések elég lényegesek: a két irodalmár álláspontja – például – megegyezik abban, hogy kiemelik Mária Terézia uralkodásának jelentőségét a magyar irodalom fel-
eszmélésében (mind a ketten mintegy két évtizeddel korábban, tehát az 1770-es évek
körüli időre teszik az időt, amikor ez bekövetkezett), elítélik a deák nyelv uralmát, a
késői kezdéshez és a kedvezőtlen viszonyokhoz képest különböző mértékben ugyan, de
elismeréssel szólnak az elért eredményekről, nem kedvelik a régebbi magyar művelődés
egyházias jellegét – a tervezett folyóiratból (a személyeskedéssel együtt) egyaránt kizár-
nák a vallási tárgyú vitákat. Ezek az egyezések egyrészt azt jelzik, hogy a két fiatalember
nézetei között olyan, a helyzetértékelést és az általános célkitűzéseket illetően lényeges
egyezések voltak, amelyek magyarázzák szövetségkötésüket. Ezek nem csak azt teszik
egyértelművé, hogy Batsányi valóban Kazinczy szövegét dolgozta át, de megmagyaráz-
zák azt is, hogy miért fogtak közös vállalkozásba. Ám éppen ezeknek az egyezéseknek a
háttére előtt mutatkoznak meg élesen a különbségek. Ezeket a különbségeket természet-
esen nem magyarázza meg a személyes indulat – Batsányi átdolgozása mögött meg kell
látnunk egy olyan ideológia működését, amely egészen más, mint ami Kazinczy eredeti
szövegében munkált. Ha az átírás körülményeit a személyeskedő indulat közege kondici-
onálta is, az átírás tartalmát azonban aligha – itt egy lényegesen eltérő interpretációját
kapjuk a közös alaphoz nyugvó programnak. Az elsőként említendő – mert leginkább
átfogónak tetsző – eltérés a nemzeti irodalom céljában van, ott, ahol a nemzeti nyelven
művelt irodalomról, a többi nemzethez való viszonyáról van szó. Elég gyorsan feltűnik,
hogy Batsányi nézetei között fontos helyet foglal el a nemzeti irodalomnak az a feladata,
hogy a nemzet reprezentációja az emberiség művelt nemzetei körében és így: a történe-
lemben. A cél, amely miatt a különféle nemzeti irodalmakban bekövetkezett előrehala-
dást megírja, pontosan ezt fogalmazza meg. Ennek a terjedelmes szemlének első monda-
ta így szól: „Lássuk a' mái tudós Nemzeteket, mitsoda eszközök által jutottak ők is arra a
magasságra, a' holott most vagynak...” (93), a záró mondata pedig így: „Így mentek hát
a szomszéd nemzetek arra a' magasságra, a' holott most őket tündöklenni láttuk. Így
mutatták meg az utat, mellyen kell indulnunk, ha valaha mi-is oda jutni kívánunk.” (96.)
Kazinczynál ez a szempont lényegében fel sem merül, az ő írásából hiányzik egy ilyen,
az európai nemzetek körében való körültekintés, szövegében a „magasság” és a „tündök-
leni” szavak elő sem fordulnak. Utaljunk itt közbevetőleg arra, hogy Kazinczy a később-
iekben ezen a ponton mutatkozik a leginkább engedékenynek – talán nem függetlenül e
vitától. Az elkövetkezendő időben néha-néha elfogadja, hogy a nemzeti nyelv és iroda-
lom ügye összefügg a nemzet dicsőségével: a Gessner-fordítás 1785-re keltezett, de való-
színűleg 1788-ban kelt s Ráday Gedeonhoz írott ajánlásában felmerül ez a szempont, sőt,

az Orpheus bevezető írásainak egyikében, Helvétiusnak a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levelében ugyancsak találkozunk vele. Alighanem alkalmazkodásról van szó, hiszen olyan motívum ez, amely a Batsányival való affér előtt keletkezett írásaiból – levelezéséből is – teljesen hiányzik, de később sem találkozunk vele. Jellemző, hogy az általa írt előbeszédben ugyancsak találkozunk a „dicsőség” szóval – ráadásul már az első mondatban. Csakhogy itt arról szól, hogy a „mi időnknek van fenntartva az a dicsőség, hogy a hazai nyelv és a szép tudományok nagyobb bőségre és tisztaságra jussanak” – azaz: a dicsőség nem a többi nemzethez viszonyított dicsőség, hanem a nemzeti történelem különböző korszakai közötti. Ők alkotják a magyar történelemben azt a szerencsés nemzedéket, amely megalapozhatja a nemzeti nyelven művelt „szép tudományok” jelentős előrehaladását.

Általában: Batsányi írásában nagyobb figyelmet fordít a „literatura” külső – társadalmi – körülményeire. Elhagyja a Kazinczy szövegének felütésében – és így nagy hangsúllyal – szereplő tételt, amely azt bizonyítja, hogy nemzetünk a múltbéli kedvezőtlen viszonyok között is bizonyította: „A Nemzet a SZÉPnek elfogadására elegendő érzékenységet” kapott, hiszen – például – „Hunyadi dicsőséges uralkodása alatt a Tudományoknak virágzásával még a fegyverzörgés közt is Európát tiszteletre ragadta...” Kazinczyval ellentétben szóvá teszi viszont, hogy „Nem volt ... Királyi Udvarunk, hol Nyelvünknek bötse lett volna”, de ugyanúgy szóvá teszi az alacsonyabb néprétegek helyzetét is a művelődés szempontjából: „A’ Nemzetnek az a’ része továbbá, melly a’ Deákot nem értette, nem tanulhatott, ’s következés-képpen, tudatlanságban maradt, a’ nélkül, hogy reménysége lett volna, belőlle valaha ki-gázolni” – ez a mondat elég határozottan a Bessenyei György programírásaiban szereplő, „kicsinyek”-ként vagy „porban heverő jó elmék”-ként emlegetett alsóbb néposztályokra utal. Kazinczytól az ilyen utalás is teljesen idegen. Ennek egy másik jele, hogy az irodalom Batsányinál – nemzeti irodalom, a „tudatlanság leg-vastagabb setét”-jének (a középkornak) nemzetekhez nem köthető évszázadai után a „Tudományoknak helyre-hozása” nemzeti keretek között történik meg: ezt tárja elénk az az olasz, francia, angol és német irodalmi előrehaladást bemutató szemle, amelyről az imént szóltunk s amelynek nyoma sincs ott Kazinczy szövegében. Utoljára a német nemzet példáját idézi, amely csak a most folyó század negyedik évtizedében kezdte meg literatúrájának „nevezetesebb idő-szakasszá”-t, úgy, hogy máris vetélkedhetnek a tudományok bármely nemében a „legnevezetesebb” európai nemzetekkel. Kazinczynál azonban nem csak ez a – nyilvánvalóan szemléleti különbségről árulkodó – szemle hiányzik, de hiányzik annak az intézménynek az emlegetése is, amely a „legnagyobb segélytségül” szolgál e nemzeteknél a nemzeti literatúra vázolt előrehaladásában (amely előrehaladást ő „világosság terjesztése”-nek nevezi). Itt az Akadémiáról – vagy Tudós Társaságról – van szó, amelyre Batsányi szerint viszont nekünk, pontosabban: nyelvünknek és irodalmunknak nagy szüksége van, hiszen ettől a Tudós Társaságtól várható, csak tőle várható a „józan Critica”, egy olyan „Nyelv-könyv” elkészítése, „mellyben minden Magyar szó, és szóllás módgyai ’s különös tulajdonságai fel-találtatnának, hogy azok szerént a’ Nyelvnek tisztaságát meg-ítélni lehetne.” Az induló folyóirat egyik célja, hogy a körülötte szerveződő gárda pótolhatja ezt a még hiányzó tudós társaságot. A nemzeti nyelvű

irodalomnak ez a megközelítése szoros összefüggésben van azzal az irodalomfogalommal, amely Batsányi számára érvényben volt s amelynek a *Bé-vezetés* a definícióját is megadja. Ez a meghatározás távol esik az egyneműségtől, nem hierarchizált, magába foglalja az írott dolgok összességét. Ez a *litterae*,⁸ amely a humanista tradícióból ered, rokonsága pedig ott kísért vagy egyenesen ott található a kor olyan jelentős szerzőinél, mint Bessenyei György vagy Csokonai Vitéz Mihály, sőt Kármán József,⁹ nem található ott viszont – mint látni fogjuk – a rivális szerkesztőtársnál. „Meg kell itt azonban jegyeznünk, hogy mindenkor a’ Poézis volt minden szép mesterségek közül leg-első, mely a’ Népeket vadságokból ki-vetkeztetvén, a’ mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasakká tette... A’ Poézis volt, mely a’ népeket a’ Törvény-tévőknek el-készítette...” – írja Batsányi. A költészet ebben a beállításban mintha alacsonyabb fokon állna az írott dolgok összességében a mélyebb tudományoknál – eszköz, amelynek fő feladata láthatóan az, hogy előkészít, egyengeti az utat valami másnak, ami nála komolyabb: „mélyebb.” A meghatározás arra utal, hogy a *Bé-vezetés* írója számára a nemzeti nyelvű irodalomnak a nemzet reprezentációján túl van még egy, részletesebben voltaképpen ki nem fejtett, de a definícióba egyértelműen belefoglalt feladata, s ez: a közjó szolgálata.

Ezért is kell (és lehet) egy Tudós Társaságra bízni a literatúra dolgait. Egy ilyen Tudós Társaság terve Kazinczy elképzelései között nem szerepel, de általában is hiányoznak nála az irodalom és nemzet közötti összefüggéseknek azok a tágabb (történelmi és társadalmi) dimenziói, amelyekről Batsányi – az egész *Bé-vezetés* terjedelméhez képest – meglehetősen sokat ír. Az *Előbeszéd* írója nem részletezi – például –, hogy ama „hadakozások” a Haza szabadságának oltalmazása érdekében folytak, nem is utal a „belső egyenetlenségre” („mellynek ragadó mérge meg-vesztegetvén Nagyjainknak szíveiket, szüntelenül hazánk keblét szaggatta”), nem szól a nemzeti nyelvet támogató királyi udvar hiányáról, nem beszél a nemzet azon részéről sem, amely a deákot nem ismervén tudatlanságban maradt. Batsányi szóhasználatára jellemző, hogy míg a nemzeti irodalomnak az utóbbi időkben bekövetkezett „hosszas mélyl álomból” való „ébredését” (a kifejezéseket Kazinczytól veszi át) ő a következő mondatában kezeinknek a „láncok alól” való „megszabadulásaként” értelmezi – Kazinczy értelmező szinonimája viszont e politikai felhangot (a bécsi udvarhoz való viszonyt) magába foglaló kifejezés helyett az „elkésődés.” A két szöveg egybevetése nyomán az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy Kazinczy az „ébredés” óta eltelt mintegy két évtized óta folyamatosan látja literatúránk fejlődését, Batsányi gondolatmenetének kifejtése valami törést sejtet: ő a „Boldog emlékezetű” Mária Terézia említése után szól csak a latinnak a hazai történelemben játszott szerepéről, Kazinczynál ugyanerre a történetre csak a „Kedves Asszonyunk” alakjának megidézése előtt kerül sor. A jelek arra utalnak, hogy az *Előbeszéd*nek ez a történelmi és társadalmi dimenziója és nyílt-burkolt utalásszövedéke valamint – tegyük hozzá – a hangvétel drámaisága („De ne gondollyunk erre, majd véres könybe borúlnak ismét ortzáink!” – írja például Batsányi) azért szegényesebb, mert Kazinczy számára a nemzeti

⁸ SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, különösen *A magyar „literatúra” szó története* című fejezet, 26–44.

⁹ SZAUDER József, *Csokonai poétikájához* = Uő., *Az éj és a csillagok*, Bp., Akadémiai, 1980, 339–367.

nyelvű irodalomnak lényegében nincs a nemzetet reprezentáló feladata, de nem tűnik fel a horizonton a közjó sem – az ő irodalomfogalma ebből a szempontból eltávolodott a (felvilágosodás bizonyos tendenciái által megerősített) humanista tradíciótól. A poézist és a tudományokat nem választja el egymástól, így értelemszerűen nem is állíthatja egyiket előbbre a másiknál. A történelem nála a magyar helyzettel való összevetésben kerül szóba és konklúziója nem alapoz meg semmiféle drámaiságot – „Abban az időben a melybe mi most vagyunk, minden nemzet úgy bukdosott mint mi...” –, inkább önbizalmat ad. Ezeket a mondatokat ott találjuk majd Batsányinál is, ám ő mégis hajlik a túlzott várakozás csillapítására: „Reményljük, hogy tőlünk minden pontban tökéletes munkát mindgyárt eleinte senki nem fog várni...” Ilyen mondatot Kazinczy azért nem írna le, mert az írásának a centrumában éppen az áll, hogy az imént megindult fejlődésnek a célja éppen a tökéletesség s eléréséhez nem kéri a nemzet türelmét.

Éppen itt van azonban egy alig észrevehető, mégis: a távlatokat illetően nagyon is lényeges különbség. Az *Előbeszéd* egyik legfontosabb szava a „tökéletesség”, de ez első sorban nem művekre vonatkozik, hanem a nyelvre. A Kazinczy által írott szövegnek már az első mondata egyértelművé teszi – ebből a szempontból – a szerző pozícióját: „A mi időnknek vala fenntartva az a dicsőség, hogy benne Hazai Nyelvünk, a szép Tudományok elterjedése által, nagyobb tökéletességre, bővségre, tisztaságra kezdjen lépni...” Fel kell figyelniünk a fogalmazás különösségére: a Hazai Nyelv itt a „szép Tudományok elterjedése által” jut „tökéletességre”, azaz: Kazinczy gondolkodásmódjában nem a nyelv szolgál eszközként a nemzeti dicsőséget vagy éppen a közjót szolgáló literatúrának, éppen fordított folyamat zajlik le: ha a „szép Tudományok” terjedése *által* tökéletesedik a nyelv, akkor ez azt jelenti, hogy – a nyelvhez viszonyítva – a művek kerülnek eszközszerepbe. Így, ebben a keretben kell látnunk azt, hogy e szövegben a „tökéletesség” számít a legfontosabb értéknek, hivatkozási alapnak és elérendő célnak. A fogalmazás nem egyértelmű ugyan, hiszen nem is lehet (ama tökéletes nyelv csak művekben állhat élénk) – az elképzelés előterében azonban nyilvánvalóan nem a remekművek létrehozása helyezkedik el, hanem *csak* a „tökéletes”, „bő” és „tisztá” nyelv. Az *Előbeszéd* gondolatvilágában a művek szaporodása önmagában semmit nem jelent („...a tökéletesség elérésére nem elégséges az, hogy könyveink számát halmonként szaporítsuk...”), e „tökéletességhez” csak úgy közelíthetünk, ha „néhány barát” összeszövetkezvén s minden részrehajlást félretéve (s vállalva az íróársak neheztelését) a közrebocsátott munkákat megvizsgálja a „Critica szövetségével.” A kritikára vonatkozó részlet megmarad Batsányi átdolgozásában is, de nála ez a tervezett Tudós Társaság feladata lenne – ennek a (franciáknál vagy olaszoknál már létező) Tudós Társaságnak létrehívása azonban csak a jövőben várható („Akkor közelíttünk majd leg-nagyobb lépésekkel a’ tökéletességhez, ha több tudós Magyarok egybe-állván, a’ Nyelveknek ’s Tudományoknak elő-mozdítására Társaságot szereznek”), ami egyben azt is jelenti: a „józan Critica” szövetségére is várni kell. Kazinczy – láttuk – ugyan szintén társas vállalkozásként képzei el a kritika megindítását, de ez a társaság számára már létezik is: az a „néhány barát”, akiről beszél, nyilvánvalóan a most indítandó folyóirat szerkesztői gárdája, a kritizálás pedig magának a folyóiratnak a dolga. Vállalja a megbíráltak várható neheztelését is, amiről Batsányinak –

korrekcióját követően – nem is kell szólnia: ez majd ama jövőbeli Tudós Társaság gondja lesz. Kazinczy változata viszont még semmit nem halogat, az *Előbeszéd* következő bekezdése egyértelművé teszi ezt: „Ezek valának azok a gondolatok, a melyek ezt a kis Társaságot ezen munka kibocsátására indították.”

Ez a kritika mindazonáltal mind a két szerzőnél elsőrendűen a művek nyelvére vonatkozó kritika lenne, a Kazinczy által megfogalmazott, Batsányi által pedig átvett kritikai normák egyrészt túl általános, másrészt túlságosan is szélsőségekben mozgó elveket fogalmaznak meg ahhoz, hogy közük lehetne bármiféle esztétikai vagy poétikai programadáshoz. Az alkalmazni kívánt kritika megvizsgálja a kibocsátott munkákat s azt, „a mi bennük dicséretet érdemel, mi távoztatni való, kimutatja, s e szerint Haza fi társait a SZÉPnek, és a RUTnak, az IGAZnak és NEM IGAZnak, a TÖKÉLETESnek és HIBÁS-nak megkülönböztetésére és eleven érzésére vezérli...” A mondat némileg talányosan folytatódik: „...s mind azt, ami a szép Tudományoknak elterjesztését, ha bár oldalaslag is, előmozdíthatja...”, azaz: a literatúrában a minőségi szempont érvényesítését Kazinczy úgy fogja fel, mint ami annak terjedését – tehát népszerűségét – teszi lehetővé, ha közvetetten („oldalaslag”) is. Ezt a kitétele alighanem úgy kell értenünk, hogy számára fontos a kritikának a nyilvánosságot teremtő szerepe – azzal, hogy vitatja vagy elismeri az egyes művek minőségét, sokak számára ismertté és érdekessé teszi az irodalmat. A furcsa mondat csak az *Előbeszéd*-ben szereplő s explicit módon nem jellemzett irodalomfogalom sajátosságával van összefüggésben: ez a fogalom láthatóan eltávolodott attól az összetett, a filozófiát, a tudományokat és a szépirodalmat is magába foglaló „tudományok”-tól, amely a humanista örökségből származik s amely – láttuk – eleven volt még Batsányi számára. Ő Kazinczy szövegének átírása során átírta az ott szereplő irodalom fogalmát is: a *Bé-vezetés*-ben egészen más szerkezete van a tudományoknak. Innen származik, hogy a kritikának is különböző státusa van a két szövegben. Amikor Batsányi a jövőben megalkítandó tudós társaság feladataként jelöli meg a bírálatot, akkor nyilván nem a kényelmetlen, az író társak neheztelését kiváltó feladatot akarja elhárítani – életének számos epizódja mellett a kassai Magyar Museum bevezetőjének a története maga is bizonyítja: egyáltalán nem kerülte, sőt, mintha inkább kereste volna a konfliktusokat –, a „tudományok” összetettsége teszi számára kétséges az individuális bíráló illetékességét, s adja át ezt az illetékességet a különféle tudományokban jártas tudósok társaságának. A Kazinczy számára érvényben lévő irodalomfogalomról pedig közvetett módon, de minden olyan mozzanat árulkodik, amelyben ebben a vonatkozásban a szövege különbözik Batsányiétól (emlékezzünk: nála például egyáltalán nincs szó a poézis és a „mélyebb tudományok” megkülönböztetéséről), így árulkodik a kritikához való viszony is. A bírálathoz nála nem a tudósok társasága szükséges, hanem *csak* a szép iránt fogékony és az irodalom nyelvének kérdéseiben járatos irodalmárok – a kritikusok.

Jól láthatók ugyan azok a közös mozzanatok is, amelyek a két bevezető írást összekapcsolják, de az is jól látható: a közös cél felé (a nemzeti nyelvű és világi karakterű irodalom) alapvetően eltérő elképzelések birtokában közeledtek – Batsányi olyan elemek sorával „dúsítja fel” Kazinczy szövegét, amelyek ott eredetileg nem szerepeltek. S ha az átírás körülményeiben közre is játszott a személyes ellenszenv, ezeknek az eltérések-

nek a kialakításában nyilvánvalóan nem. A két írás közötti különbség ugyanis már a leginkább alapvető kérdésben, az irodalomról való fogalmak eltérésében megragadható. Batsányi számára egy összetett szerkezetű (ezért azután intézményi háttérrel igénylő), a közjót és a nemzeti reprezentációt egyaránt magára vállaló irodalomról van szó, Kazinczynál viszont lényegében csak szépirodalomról, amelynek nincsenek sem a közjóra, sem a nemzeti reprezentációra vonatkozó céljai, nem igényli „tudós társaság” alapítását, igényli viszont az irodalmi élet nyilvánosságát. Így nagyobb hangsúlyt kap a nyelv – az *Előbeszéd* szövegében a nemzeti nyelvhez kapcsolódó „tökéletesség” a kulcsszó, a *Bévezetés*ben viszont az a „magasság”, amelyhez más nemzetek irodalmuk révén már eljutottak. A nyelv tökéletességének elérése igényli a bárki által gyakorolható irodalmi kritikát, a „magasság” az olyan akadémia tevékenységét, amelyet e magasságra jutott nemzetek létrehozta. A Kazinczy-féle programot Batsányi a jelek szerint kevésnek találta, s ha jobban belegondolunk, voltaképpen – ha mennyiségileg nézzük a dolgot – valóban kevés is: voltaképpen *csak* a nyelvről, pontosabban: a nyelv tökéletesítéséről van szó, amely az irodalom által és a kritika által történik. A „tökéletes” irodalmi nyelv kialakítása a cél, ehhez képest az irodalom eszköz – ugyanakkor sem a nemzeti nyelvnek, sem a nemzeti nyelven művelt irodalomnak nincs (a szép szolgálatán túl) semmiféle dolga: nem őrzi a nemzet létét, nem tűzi ki célul a nemzet ragyogását s nem akarja terjeszteni a nemzet fiai között a közjóhoz vezető „tudományokat.”

Az *Előbeszéd* irodalomfogalmának ebben a szerkezetében már mintegy benne rejlik Kazinczy későbbi törekvéseinek egyik alapja, amelynek lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy nála a művek másodlagosak a nyelvhez képest. A „tökéletes” nyelv – persze az irodalom művelése szempontjából „tökéletes” nyelv – kiképzése az elsődleges cél, amelyhez a művek (a fordítások) eszközként szolgálnak. Most azonban az a kérdés, hogy miképpen jutott erre az álláspontra. A válaszhoz előbb szemügyre kell venni egy másik viszonylatot, egy valamivel későbbi vitát, amely ugyancsak azt mutatja, hogy a nyelvkérdést illetően ő máshol áll, mint ahol kortársai állnak. Felfigyelhettünk arra, hogy Batsányi integrálta Bessenyei programjának jó néhány elemét, a vele való nézeteltérésben benne bujkálnak Kazinczynak a hetvenes évek programadóival való nézeteltérései is. De csak bujkálnak: erről a vonatkozásról külön is kell szólnunk. A Péczeli Józseffel való különös konfliktusa során viszont csak az 1780-as írónemzedék legnagyobb tekintélyével¹⁰ való találkozássra került sor, akinek felfogását számos szál fűzi össze Batsányival, de már nincs lényegi kapcsolata Bessenyei György elgondolásaihoz.

¹⁰ Péczeli József kitüntetett helyére maga Kazinczy is utal a *Pályám emlékezetében* („Nem a legszebb, de a legnagyobb fényben Péczeli ragyoga köztünk” – írja róla, PE 298). De ismeretes Csokonai Vitéz Mihály véleménye is, ő így ír a *Nagy Sámuel Sanderjére* című költeményében: „Hajdan első renddel ége / A homály közt Péczeli...”

Az időben későbbi vita sem volt azonban a szó igazi értelmében vita, itt egy személyes mozzanatokkal egyáltalán nem terhelt kapcsolat háttérében bontakozott ki a feszültséggel teli viszony, amelynek során Kazinczy – miközben mindent megtett egy barátság kialakítása érdekében – elsősorban meggyőzni szeretne volna az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának egyik prominens képviselőjét,¹¹ közben pedig arra tett erőfeszítéseket, hogy Péczeli József egyik legfontosabb és leghatásosabb ideologikus érvének csökkentse jelentőségét.

Ismeretes, hogy miután eltávolodott a kassai Magyar Museum szerkesztői körétől, nem egészen egy esztendő alatt megalapította immár egyedül szerkesztett folyóiratát, amelynek címként saját szabadkőműves nevét adta. Az első szám már 1789 végére készen is állt s a folyóirat kezdése – az első három, de inkább az első négy közlemény – határozott és a szerkesztő által nyilvánossá is tett intenció jegyében fogant. Az első számról 1789. december 23-án kelt levelében részletesen beszámol Péczeli Józsefnek, az első publikációkról külön is szól és a sorrendben negyedik közlemény (amely Helvétius a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levelének fordítása és amely – írja – „arról szól, miként kellésék a’ Tudományokat az Országban el-terjeszteni”) után egy kis megjegyzést fűz: „Érti az Úr, miért tettem ezt és a’ Pálffy ’s Prónay Levelét elől.” Milyen írásokat tett tehát folyóirata első számának elejére a szerkesztő – és milyen célból? Három levélről van szó. Az elsőt gróf Pálffy Károly kancellár Péczeli Józsefhez írta francia nyelven, amelyben a komáromi prédikátor Voltaire *Henriade* című eposzának fordítását üdvözlí és dicséri, a másodikat báró Prónay László írta Kazinczyhoz, a harmadikra már utaltunk: ezt Helvétius a „petersburgi academia praeses”-éhez intézte. Ugyancsak a tudatos szerkesztői szándékra utal, mint azt Kazinczy egyik, Aranka Györgyhöz írott leveléből megtudjuk: ezt az írást ő választotta ki és fordította le Kallós Dániel nevű barátjával – nyilvánvalóan folyóirata számára.¹² Ezek a közlemények egyértelműen az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmára reagálnak s talán nem véletlen, hogy Kazinczy éppen Péczeli Józsefnek – vagy elsősorban neki – számol be az újonnan induló lapról, viszont egyértelmű a célzás: az „érti az Úr” kitétel kettőjük között kialakult, nyilván korábban, az év tavaszán, Komáromban tett látogatásakor elkezdődött s aktuálisan is folyamatban lévő párbeszédre céloz, olyasmire, amire elég a szerkesztőnek utalnia, de amiről nem szükséges bővebben szólnia. A levél fő tartalma érezhetően Komárom világát járt, nagyműveltségű prédikátorának megnyugtatása, bizonyosságokat idéz azért, hogy kimondhassa: „Látod édes Hazafi társam, hogy a’ Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a Magyar nyelv eltöröltessék, mert ezt én ex cathedra S. Petri, azaz ex offio parantsolom...” Megkéri ugyanakkor az „édes Hazafi társ”-at, hogy „azon tudósításokat, a’ melyeket ezen levelemből értesz, Gyűjteményed leveleibe belé iktatnád.” Kazinczy számára láthatóan fontos volt,

¹¹ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 405–432, 557–584.

¹² KazLev. II, 51.

hogy Orpheusának a Péczeli József által szerkesztett folyóiratban, az 1789. szeptember elseje óta megjelenő Mindenés Gyűjteményben jó visszhangja legyen: II. József iskolaügyi hivatalnokának irodalmi törekvéseit mintegy igazolja az író, aki – mint már utaltunk rá – az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának legnagyobb hatású képviselője volt. A Mindenés Gyűjtemény állandóan napirenden tartotta a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom kérdését, mint a nemzeti lét biztosítékának és a nemzet reprezentációjának leginkább alapvető kérdéseit.¹³ Már utaltunk rá, hogy még a kortársaknak az e témáról való beszédét is az ő metaforái befolyásolják. A Batsányiékkal szakító és magának új híveket kereső Kazinczy vélhetően ezért is látogatta meg 1789 tavaszán Péczeli Józsefet Komáromban. De tudjuk, hogy a látogatás nem oszlatta el teljesen a prédikátor bizalmatlanságát: Horváth Ádám írja egyik, 1789. augusztus 8-án kelt levelében (Kazinczy és Péczeli közvetlenül csak ritkán váltottak levelet), hogy Péczeli „panaszolkodott ellened ... hogy a' Normát nagyon körmösen sürgeted, melly a' Nemzetnek és nyelvnek titkos eltörlésére szolgálhat...”¹⁴ A „titkos” itt vélhetően csak azt jelenti, hogy nem szándékos – Péczeli lelkes jozefinista volt – s nyilván arról sincs szó, hogy Kazinczyt szándékossággal vádolná ebben az ügyben. Ez érthető: Horváth Ádám egy néhány nappal később (1789. augusztus 11-én) írott leveléből megtudjuk, hogy Kazinczy komáromi látogatásakor azt is bejelentette vendéglátójának, hogy „minden jövedelmei” „felét a' magyar literaturára fordítani” „el tökéllette”, amit a füredi barát sokall ugyan, de nagy örömmel hallotta. Mindez azonban nem oszlatta el a prédikátor bizalmatlanságát. Nyilván úgy vélte: nyelvünknek „titkos” eltörlése ellen Kazinczy nem tett meg mindent, a jozefinus oktatási reformtól pedig eredményként – amelynek oly buzgó hivatalnoka a látogató – a vallását szenvedélyesen féltő pap „zavaros vallás keveredés”-nél jobbat nem remél.

Az Orpheus első publikációinak célja tehát Péczeli József – s a reá figyelő, nyilván szűk körű, de így is komoly tényezőnek számító értelmiségi tábor – megnyugtatósa. Pálffy kancellár hozzá franciául írott, de magyar fordításban is közölt levele nem csak arról tanúskodik, hogy a főrangú emberek milyen melegen támogatják a magyar nyelv ügyét, de így még csak nem is áttételesen mutatja: a nemzet „el-törlésétől” való félelmeknek nincs alapjuk. Ugyancsak ezekre a félelmekre reagál ugyanis báró Prónay Lászlónak 1788. június 18-án a „Ribári fürdő”-ből keltezett levele. Furcsa, némi egzaltációt tükröző, komplikált stílusban írott levél ez, szerzője teljesen átveszi azt a nyelvet, amely a kor nyelvi-irodalmi mozgalmának publicisztikájában alakult ki. Kazinczy munkáit olvassa és „Azoknak édes olvasásabeli el-ragadtatásomban több enyhülést érzettem roskadt testemben is”, mint amit a fürdő és az orvosságok tudnak nyújtani. Kazinczy személyében a nemzet gondviselését áldja, „a' ki éppen Nyelvünknek hanyatlásával azt végső el-enyészésétől illy gyökeres Hazafi fel-ébresztésével hatalmasan fent tartja.” A báró erősen „el van arról hitetve, hogy a' Magyar Nyelv' végső el-múlásának még nem jelent bé” s bár lát veszélyeket, „Tápláljon mindazáltal az édes reménység

¹³ BÍRÓ, *i. m.*

¹⁴ KazLev. I, 41.

bennünket.” Ő maga is „fanaticus betsüllője” a nemzeti nyelvnek és „mind azoknak, a’ kik azt a’ végső feledékenységtől óltalmazták.”¹⁵ Kazinczy jegyzetét fűz Pálffy kancellár és báró Prónay leveléhez, amelynek lényege az, hogy a közölt két levél bizonyítja: az előkelő magyarok („Hazánknek tisztelt Fijai”) között sokan vannak, akik „érzékenyek” nyelvünk iránt s ezért mindazok, „a’ kik tsüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást.”

Az Orpheus szerkesztője tehát folyóiratának első írásaival határozott üzenetet fogalmaz meg s ezt félreérthetlenné teszi Péczelihez 1789. december végén intézett levelének már idézett utalása. Ennek az üzenetnek a lényege tulajdonképpen nem az, aminek látszik – ti. a vigasz –, hanem a vita. Csökkenti annak a felfogásnak a súlyát, amely a nyelvet a nemzeti lét veszélyben lévő biztosítékaként, az irodalmat pedig a nemzet reprezentációjaként állítja be. Ez – láttuk – a kor értelmiségi ideológiájának része volt, amely igen hatásosan működött, hiszen az olvasók elé a nemzethalál és a nemzeti dicsőség végleteinek drámai vízióját vetítette. Az Orpheus első két közleménye ezt a drámai erőt gyengíti, a két főrangú férfi által írott levél hatását csak növeli, hogy teljesen a nyelvi-irodalmi mozgalom sodrában született publicisztika jellegzetes frazeológiáját használja – Prónay László szövegét ez a beszédmod teljesen áthatja („Nyelvünknek hanyatlása”, „elényészs”, „nagyrakölt Nemzet nyelvének ereje”, „a Magyar nyelv végső el-múlása”, „felséges volta”, „végső feledékenység”), de még a hazai irodalom világától nyilván távolabb élő kancellár is úgy véli, hogy az *Henriade*-fordítással Péczeli oly munkával „gazdagítja meg a’ Magyar Litteratúrát, a’ mely emelni fogja a’ Haza ditsősségét” („Vous venes Monsieur, enrichir la Litterature Hongroise d’un Ouvrage qui fera honneur a la Patrie”). Egyértelmű azonban, hogy az Orpheus harmadik közleménye is része a szóban forgó szerkesztői szándéknak, hiszen a Péczelihez írott levélben elküldött tartalomjegyzék után áll az erre a szándékra utaló mondat („Érti az Úr, miért tettem ezt és a’ Pálffy ’s Prónay Levelét elől”). Csakhogy: míg a két főember levelének közlésével csökkenteni igyekszik a nyelvi-irodalmi mozgalom érvrendszerének drámai erejét, a harmadik publikáció mintha egy lehetséges közös mozzanatot hangsúlyozna. A szóban forgó levélben erről a közleményről azt írja, hogy ez „arról szól, miként kellessék a’ Tudományokat az Országban el-terjeszteni”, Helvétius írásának azonban nem ilyen technikai kérdés a tárgya, középpontjában az a nyelvi-irodalmi mozgalom által is lényegesnek ítélt tétel áll, hogy egy nemzet igazi, a történelem által valóban és tartósan értékelt létét kulturális teljesítménye határozza meg. „...Temérdek sok hatalmas Nemzeteknek ditsősségét eltemették nagy Városaik öszve-omladozott falai. – Ha a’ Görögök Asiának fel-dúlásán kívül nem tettek volna egyebet, most el volna felejtve nevek. A’ tudományoknak és a’ szép Mesterségeknek tulajdoníthatják azt, hogy mi még most is bámuló tisztelettel említjük neveket.”¹⁶ Erre a kijelentésre még vissza kell térnünk.

Ebben a pillanatban – 1788–1789 folyamán – valóban úgy látszik, hogy Kazinczy távol áll azoktól az elképzelésektől, amelyek uralták a kornak a nemzeti nyelvről és a nemzeti irodalomról való beszédét, kívül áll tehát az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmán.

¹⁵ *Első folyóirataink: Orpheus*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, Első kötet, 1790, 14–16 (a továbbiakban: *Orpheus*).

¹⁶ *Orpheus*, I, 18–19.

Mégis: mind a Batsányi Jánossal való – mint láttuk: a személyes rossz viszony ellenére is csak hallgatólagos, hiszen részleteiben csak egy szöveg átírása révén megmutatkozó – vitája, mind a Péczeli Józsefhez való különös közeledése (ahol éppen a közeledés folyamatában derülnek ki a közöttük lévő alapvető nézeteltérések) egyértelműen arra utalnak, hogy természetesen számára is fontos volt a nemzeti nyelv ügye. Most azonban már jól látszik, hogy az a szemlélet, amely a két írótarshoz való viszonya mögött működött, nincs ellentétben azzal a szemlélettel, amely Eperjes lakóinak nyelvi megosztottságát szórakozottan figyelte és utóbb (mint érdekességet) leírta, de nincs ellentétben II. József hivatalnokának beállítottságával sem: az ő számára a toleráns vallás- és oktatáspolitikai előnyei mellett halványult el a számos kortársban megfogant, de még a közvetlen utókor által is igazolt félelem, hogy ti. a magyar nyelv veszélybe került. Kazinczy nagyon is lényeges dolognak tartotta a magyar nyelv ügyét, de nem érezte úgy, hogy bármiféle veszély fenyegetné. Nincs ellentétben tehát kortársaival: számára is fontos, sőt, talán a legfontosabb cél a magyar nyelv „tökéletessége” – de a veszélyérzetet illetően nyilvánvalóan különbözik tőlük. Úgy látszik, hogy a magyar nyelvnek és irodalomnak a társadalomban játszott szerepe iránt megmutatkozó közönyös magatartás, valamint a nyelvet csak az irodalmi kifejezés tökéletessége szempontjából értékelő álláspont szemléletében jól megférnek együtt. Ám éppen ez az a sajátos vonás, amely elválasztja őt a kortársaktól. Kazinczy a magyar nyelvet *csak* íróként, *csak* az irodalmi kifejezés eszközeként, de nem (mint kortársai) hangsúlyozottan *magyar* íróként és kifejezetten a *nemzeti* irodalom művelőjeként nézi s nem tekinti úgy, mint a nemzet jelét (tulajdonát) és mint a nemzet reprezentációját, mint ami tehát közvetlen kapcsolatban van a nemzet életével. Úgy látszik, hogy az irodalmárt szenvedélyesen érdekli ugyan a magyar irodalom nyelve, de úgy nem igazán, mint ami egyben a nemzet nyelve is. A jelek szerint nem mutat különösebb érdeklődést a nyelv és az irodalom közvetlen társadalmi összefüggései iránt.

Kazinczy és kortársai között a nyelvkérdés vonatkozásában tehát feltűnő különbség van, de az eddig elmondottak alapján immár fontosabbnak látszik, hogy csak különböznek egymástól, mint az, hogy ellentétben állnak egymással. A különbség azonban természetesen nagyon is lényeges különbség, a kérdés pedig az: honnan származik? Az erre a kérdésre adható felelet keresése során juthatunk el annak a folyamatnak a részleteihez, amelynek során a nyelvkérdésben (úgy véljük) kikristályosodott a fiatal Kazinczy álláspontja, s ezzel természetesen ahhoz, hogy voltaképpen mit is rejt ez az álláspont. Amit ugyanis eddig láttunk: a felszín, legalábbis csak a dolog egyik oldala. A teljesebb kép kialakításához szükséges részletek akkor mutakozhatnak meg számunkra, ha közelebbről megnézzünk egy harmadik viszonylatot. Megnyilatkozásait a Bessenyei György programja mögött álló nyelv- és nemzetfelfogással is szembesítenünk kell. Ehhez alapot ad, hogy a fogság előtti Kazinczynak a nyelvre és az irodalomra vonatkozó nézetei ugyan több vonatkozásban is látványosan térnek el attól, amit az előd képvisel – az egyik leglényegesebb kérdésben azonban egyformán gondolkodtak. Nem féltik a magyar nyelvet, miközben – ha más módon is, de – egyaránt fontosnak tartják. Ezen az alapon minden eltérés ellenére nagyon közeli rokonság van Mária Terézia volt testőre és II. József hivatalnoka között.

Kazinczy különféle megnyilatkozásai arra utalnak, hogy a nyolcvanas években kívül áll az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmán, de úgy látszik, hogy nem sok rokonság fűzi azokhoz az elgondolásokhoz sem, amelyek Bessenyei programjában fontos szerepet játszottak. Ez a nézeteltérés jelentős részben közvetett módon derült ki. Utaltunk rá, hogy Batsányi János több olyan, Bessenyei György tervezetéből¹⁷ származó mozzanattal is kiegészíti Kazinczy bevezetését, amelyet riválisa feleslegesnek tartott leírni vagy amiről egyszerűen másképpen gondolkodott és mást is írt le. A Batsányi és Kazinczy közötti nézeteltérések egy része voltaképpen Bessenyei és Kazinczy nézetei közötti eltérés s alapjuk abban keresendő, hogy Bessenyei György programjában a nemzeti nyelven írott „tudományok” távlata a „közjó”, Kazinczy számára viszont – láttuk – a nemzeti nyelven művelt irodalom célja csak irodalmi célként mutatkozott meg: elérni a nemzeti nyelv lehető „tökéletességét”. Innen következnek a további különbségek, ezen az alapon gondolkodnak másképpen magáról az irodalomról, a tudós társaságról vagy a kritika szerepéről.

Ha számos eltérés is figyelhető meg a hetvenes évek írója és a nyolcvanas években színre lépő fiatal szerző között, egy ponton azonban nagyon is lényeges rokonság van közöttük. Erről Kazinczy a fogalmak nyelvén nem beszél, annál többször szól róla Bessenyei s alapos okok szólnak amellett, hogy úgy véljük: éppen arról beszél, ami Kazinczy viselkedését és megnyilatkozásait ugyan gyakran és feltűnően vezérelte, de amiről ő – valamiért – egyszerűen hallgatott. A nyelv és a nemzet viszonyáról van szó. A nyelvnek és a nemzetnek sem Bessenyei írásaiban, sem Kazinczy megnyilatkozásaiban nincs közös lényege. Kazinczynak nincs reflexiója arra vonatkozóan, hogy Eperjesen egyszerre négy nyelv van „divatban”, egyáltalán nem izgatja fel II. József nyelvrendelete sem. Bessenyei György erre vonatkozó álláspontjával írásainak több helyén is találkozunk. Most utaljunk csak arra, hogy ő a *Magyarságban* leírja ugyan, hogy „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább”, de éppen ennek a mondatnak összefüggései világítanak rá: a nyelv léte és a nemzet léte számára nem áll egymással kölcsönös feltételezettségben. A nemzet nem azért „ismértetik” meg a nyelvéről leginkább, mert a nemzet lényegéhez tartozik, hanem azért, mert a nyelv más módon tartozik a nemzethez, egyszerűen a – tulajdona. Ez azt jelenti, hogy a nyelv és a nemzet viszonya az ő beszédmódján nem a jelzett dologgal egylényegű s vele kölcsönös feltételezettségben lévő jelnek a viszonya, hanem két olyan önálló létező viszonya, amelyeket el lehet képzelni a másiktól függetlenül is. Egymásra vannak utalva, de nem létezésük maga, csupán létezésük minősége függ a másiktól. A kérdésre, hogy mit kell egy nemzetnek „elkövetnie”, ha magát tudománnyal fel akarja emelni („mely dolog kötelessége”), a válasz egy alternatíva: „vagy valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadni s a magáétól búcsút venni”, vagy pedig a

¹⁷ Az Orczy-háznál nevelősködő Batsányi János alaposan ismerte Bessenyei György munkásságát. Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi* = Üö., *Az Estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 125–135; BJÖM, II, 485–490.

tudományokat a „maga született nyelvébe általtetni.” Ez az alternatíva azonban sokkal inkább szónoki fordulat és nem tényleges választási lehetőség: egy nemzet egyszerűen nem cserélheti el a nyelvét. Mivel a parasztemberek nem tanulnak idegen nyelvet, nem tanulnak a parasztasszonyok sem – „Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni.” Márpedig ha a „jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni” – a nyelv elveszésének a réme fel sem merül, a mi helyzetünk ebben a vonatkozásban egészen más: „kénytelenek” vagyunk nyelvünket megtartani és így kénytelenek vagyunk előmenetelén fáradozni. Ameddig a jobbágyok magyarul szólnak, az urak sem feledhetik el a magyar nyelvet – ez a kényszer nem praktikus, a mindennapok diktálta kényszer, hanem a program társadalomképének egészéből következik: az „egész nemzet” fogalmába beletartoznak a parasztok is, az új, a nemzetet versenyképessé tévő elit fő forrása éppen a „paraszi község” – mindig is az volt a történelem során.¹⁸

Bessenyei gondolkodása már a rendi felvilágosodás jegyében áll, éppen ezért meghatározó mozzanata a rendi jelleg: ha már el is mozdult a hagyománytól, de azért a *natio Hungaricának* az a fogalma van itt is jelen, amelyet nem a nyelv és a kultúra közössége fűz egybe, hanem a jogrend (a nemesi alkotmány, a *constitutio*) és a birtok (a *regnum*), vagyis: a rendiség hatalmának tradicionális pillérei. A programírásokkal egy időben készült *Törvénynek útja* közjogi szempontból mereven őrzi a jobbágyokat és a nemességet elválasztó szakadékot, amely szakadék betemetését a művelődési program írásai – kötelező közjogi érvény nélkül – megkezdték. Ez a *natio* egy soknemzetiségű ország nemessége (a *natio Hungarica* nem csak magyarul beszél) s bár a számarányokat és egyéb mutatókat illetően a magyarul beszélő nemesség a vezető szerep, sokáig nem szívesen gondol arra, hogy megzavarja a királyság békéjét, vagyis: az elvi egyenrangúságot, a kommunikációt és így: a kohéziót biztosító latin helyett saját nyelvét kényszerítse rá a többiekre. Tudjuk, hogy a magyarországi rendek politikájába a nyelv kérdése csak II. József nevezetes nyelvrendeletével lép be – az 1784 májusában kihirdetett elképzelés a németet akarta a latin helyett az ország hivatalos nyelvévé tenni –, de a magyar nemesség politikai ösztöne egyáltalán nem tart a nemzethaláltól. A megyegyűlések túlnyomó része határozottan a latin megtartása mellett voksol, egyharmaduknál merül fel, ilyen-olyan szinten a magyar nyelv ügye.¹⁹ Mindazonáltal a magyar rendiségnek a nemzeti nyelvhez való viszonya ekkortájt, 1790 körül kezd megváltozni, s bár a változás több vonatkozásban is elkezdődik (az 1790/91-es diéta után az intézményes változások szintjén is), ezzel azonban igen lassú folyamat kezdődött csak el. Amikor tehát a fiatal Kazinczy nem lát organikus kapcsolatot a nemzet léte és a nemzeti nyelv között, akkor a lényegét illetően pontosan úgy gondolkodik, mint Bessenyei György: a nyelv léte és a nemzet léte között számára sincs korrelatív viszonyt, nem aggasztja a magyar nyelv sorsa, arról

¹⁸ BÍRÓ Ferenc, *A Magyarság: Bessenyei György programjáról*, It, 2004, 230–254.

¹⁹ SOÓS István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország*, sajtó alatt a „*De necessitate culturae linguae nationis*” (*A magyar nyelv ügye a XVIII. század kulturális életének színterein*) című tanulmánykötetben.

meg egyáltalán nincs szó, hogy megkísértené a nemzethalál mégoly távoli sejtelme. Igaz, Bessenyei azzal, hogy belátja: a „tudományok” a „számosabb rész” nyelve révén való terjedése a „közboldogság” szintjét emeli az országban, elmozdul a rendiség nyelvi közönyének pozíciójából, Kazinczy részéről viszont azzal, hogy fontos ügy lesz számára a magyar nyelv „tökéletessége”, hasonló elmozdulás mintha nem következne be. A magyar nyelven való írás s az írással kapcsolatban felmerülő műhelyproblémák természetesen nem sértik meg a *natio Hungarica* határait.

Eperjes nyelvi állapotának közönyös tudomásul vételében a rendiségnek a nemzeti nyelvhez való jellegzetes viszonya mutatkozik meg, furcsa módon éppen ez a viszony könnyítette meg azt, hogy Kazinczy néhány év múlva a nyelvrendeletet meghozó II. József buzgó hivatalnokaként legyen. A *natio Hungarica* egyik tagjának jellegzetes reflexei és a jozefinista reformer magatartása ebben a vonatkozásban nem különböznek egymástól: mind a két esetben a nemzeti nyelv társadalmi vonatkozásait illető közöny játszik közre. Ez a közöny azonban – láttuk – egyáltalán nem jelentett minden vonatkozásban közönyt, hiszen Kazinczy a nyolcvanas évek végén már alighanem a nyelvi kompetenciára legszenvédélyesebben törekvő magyar író volt. De nem ezért van, hogy Kazinczynak a nyelvkérdésben vallott álláspontja 1790 folyamán élesen elkülönül majd a magyar nemességnek ebben a kérdésben elfoglalt – egyébként igencsak bizonytalan – álláspontjától. Ennek az elkülönülésnek ahhoz sincs köze, hogy ő (miközben a magyar nemesség túlnyomó része ellenállt II. József reformjainak) buzgó hivatalnokként szolgálta a kalapos királyt. E helyzet megvilágításához kitérőt kell tennünk.

Távoli jelek

II. József 1790 februárjában bekövetkezett halála után a nemesi ellenállás diadalának hónapjai következnek, s bár a nyelv a *natio Hungarica* magyarul beszélő tagjai számára nem igazán került be a számukra fontos nemzeti szimbólumok közé, gyakorlati jelentőségét azonban belátták, s volt pillanat, amikor ez a belátás szenvedélyes jeleneteket hozott létre. A nemzeti jelek közül azonban a nyelvnél sokkal fontosabb volt számukra a *constitutio* jelképe, a korona, de bizonyosan sokkal fontosabb volt a gazdagságnak, az előkelőségnek és a hagyomány birtoklásának a szimbóluma, az öltözet is.²⁰ Mivel a nyelv szükségképpen elválasztja egymástól a nemzetiségeket, voltaképpen elméletileg sem lehet a nemesi nemzet elsőrendű jele. Ez a nemesség ugyanis – mint már több alkalommal is utaltunk rá – nem magyar, hanem magyarországi nemesség volt s az udvarral

²⁰ Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 341–342; valamint a *Bagoly és kócsag* jegyzetanyaga: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Szépprózai művek*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1990, 211–213. Az 1790-es év legnagyobb hazai könyvsikere Gvadányi József *Egy falusi nótárius budai utazása* című verses elbeszélése volt. TOLNAI Vilmos kutatásai szerint (*Gvadányi nótáriusának javított szövege*, ItK, 1932, 302–305) négy, Sobor András folyamatban lévő vizsgálódásai szerint viszont hat levonat készült belőle az esztendő folyamán.

szemben a rendi szolidaritást éppen úgy meg kellett őriznie, mint ahogy fenn kellett tartania az ország nemzetiségeinek kiegyensúlyozott viszonyát is.

Ez a rendi szolidaritás azonban 1790 körül lazulóban volt. A változásokban – noha egészen különböző módon, de – szerepet játszottak a rendi felvilágosodás képviselői is: *valamilyen* kapcsolat a nyelv és a nemzet között néha már számukra is létezik. Ennek a kapcsolatnak a természete Bessenyei esetében – mivel ő fogalmi alakra hozta és részletelesen ki is fejtette elképzeléseit – elég pontosan meghatározható volt. A *natio Hungarica* hagyományos fogalmától éppen a programhoz szükséges *natio* fogalmának kialakításával mozdult el. Ha a „közboldogság” eléréséhez a „tudományok” művelése és terjesztése szükséges, akkor ebből – egyfelől – az következik, hogy a „tudományok” nem művelhetők és nem terjeszthetők megfelelő állapotban lévő s a „számosabb rész” által beszélt nyelv nélkül, de ugyanakkor az is következik, hogy a nemzet vezető erejét olyan nemességnek kell alkotnia, amely nem – mint őseik – a kard forgatásában, hanem a penna forgatásában, azaz: a tudományok világában kiváló. Ennek az új nemességnek a kialakításához viszont nem lehet megkerülni az alacsonyabb néposztályokat, a „kicsinyek”, a „porban heverő jó elmék” tehetségét és vetélkedő kedvét. A Bessenyei által elgondolt nemzetbe így, innen nézve, tegyük hozzá: *csak* innen nézve beletartoznak a jobbágyok is, akik természetesen *csak* magyarul beszélő jobbágyok lehetnek. Ezért ír „egész nemzet-ről” vagy „egy nemzet egészen”-ről – ez már nyilván különbözik attól a magyar nemzet-től, amelyen ő más alkalommal (a programírásokkal egy időben készülő *Törvénynek útja* vagy *A magyar nemzetnek szokásairól...* című munkáiban is) kizárólag a nemességet érti.

Bessenyei esetében tehát világosan látszanak a *natio Hungarica* nemzetfogalmától való elmozdulás erőteljes pillanatai, Kazinczy esetében ilyesmiről nincs szó, noha az elmozdulás az ő esetében is megtörténik. Ő nem beszél „közjó”-ról és a „tudományok” terjesztéséről – ebben a vonatkozásban éppen ellentétes álláspontot foglal el, mint elődje. Nem óhajt – mint írja – egy „új Religió Apostolá”-nak szerepében fellépni, mert – teszi hozzá – „érzem jól, melly Chimérai szándék az, a’ melly a’ köz-népet – a’ gubába vagy bársonyba öltözött köz-népet! – meg világosítani igyekszik, mert érzem, hogy a’ Világosság el-fogadására kevés emberek s tsak a’ jó szívűek alkalmasak...” Nem csak mást mond, mint Bessenyei, de mintha éppen az ellenkezőjét mondaná. Így nincs arról szó, hogy ő a nemzet fogalmát a parasztok világa felé tágítaná, ellenkezőleg: a nyelv s vele a nemzet „el enyészésétől” rettegő értelmiséggel szemben a főemberek (gróf Pálffy Károly kancellár, báró Prónay László) támogatására hivatkozik bátorításul s ezt nem egyszer és főképpen nem alkalmoszerűen teszi: az előkelő kevesek szövetségére egész pályafutása során számít.²¹ A nemzetről alkotott fogalma ezek szerint (Bessenyeivel ellentétben)

²¹ A fogság előtti időszakban is erőteljes ez az orientáció. „Egy kardinális s primás herceg *Batthiany*, aki nyelvünket oly különösen kedveli ... az *Eszterházyak*, *Grasalkovichok*, *Koháryak*...” *Kazinczy Ferenc külföldi játékszíne* = KAZINCZY 1979, II, 719–721. Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy Kazinczy álláspontját csak ezekből a megnyilatkozásokból ítéljük meg. Aki óvakodik egy „új Religió Apostolának” szerepétől s aki a főemberekben bíz, ebben az időkorban Rousseau *Contrat social*-ját fordítja (1790-ben írja Csokonainak: „...Klopstock Messiása és a’ Rousseau Contr. Socialja mspntumban megvan.” *KazLev.* II, 327–328), s az elkövetkezendő években ott találjuk az első köztársasági mozgalom résztvevőinek sorában. Persze ez is felülről

mintha nem lépte volna át a natio Hungarica határait. Vannak azonban jelek, amelyek arra utalnak, hogy itt is alapvető változások vannak készülóban – csak éppen ezek a változások Bessenyei lépéseitől merőben eltérő irányba vezettek.

Kazinczy álláspontjának egyik s talán legfeltűnőbb vonásaként az eddigiek során az tűnt fel, hogy formálisan nélkülözi az ideologikus mozzanatokat. A pályakezdő Kazinczyt az 1780-as évek végén az önelvű, pontosabban: csak a magyar irodalmi nyelv tökéletesedésének szolgálatában álló szépirodalom képviselőjeként láttuk. Ideologikus szándékok nem látszanak, ez világosan előtűnt a kassai Magyar Museum bevezetőjének általa és Batsányi által írott változata szembesítésekor. A magyarul való írás tényét – mint már utaltunk rá – természetesen nem foghatjuk fel úgy, hogy abban benne lenne a soknyelvű natio Hungaricából az egynyelvű nemzet világába való átlépés mozdulata. Ez önmagában véve közömbös tény: a magyarországi rendiséghez a magyar nyelv (és egyéb nyelvek) használata – irodalmi használata is – természetes módon tartozott hozzá. A natio Hungaricától való eltávolodás szempontjából a nyelvre vonatkozó s ideologikus tartalmú reflexióknak lenne jelentősége. Ilyen reflexiók az ő esetében azonban – Bessenyei Györggyel ellentétben – a látszat szerint egyáltalán nem vagy alig-alig kísérik ezt az egyébként valóban öntudatos szerzői menetelést.

Ez azonban valóban csak a látszat szerint van így. A nyolcvanas évtized utolsó éveiben több olyan jellel is találkozunk, amelyek arra utalnak, hogy változóban van (a háttérben esetleg már meg is változott) a viszonya a nemzeti nyelv kérdéséhez. Kazinczy vonatkozó megnyilatkozásai vagy esetlegesnek tűnő kijelentések, vagy éppen ellenkezőleg: olyan harsogással szólnak, hogy létrejöttük háttérben egy különleges, feszült, az eddigiektől merőben eltérő lélektani helyzet jelenlétére kell gondolnunk. Itt kivétel nélkül olyan jelekről van szó, amelyek nem a Bessenyei-féle tervezet irányába mutatnak – éppen ellenkezőleg: ezek a jelek arról árulkodnak, hogy ő az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmához közeledik vagy (óvatosabban fogalmazva) azzal van kontaktusban. Ezt a közeledést az eddig elmondottak közül jelezte már az Orpheust kezdő írások harmadik darabja, amelyet – láttuk – a Péczeli Józsefhez írott 1789. decemberi levelében Kazinczy az eredeti szerkesztői elképzelés részeként említ. Ez Helvétiusnak a szentpétervári akadémia elnökéhez írott levele, amelyet Kazinczy egyik, majd a *Fogságom naplójában* is emlegetett teológus barátjával, Kallós Dániellel fordítatott le. Ez megerősíti a folyóirat első közleményei által megmutatkozó szerkesztői tudatosságot. E levélnek az adott összefüggések között releváns mozzanata annak a tételnek a fejtegetése, hogy egy nemzet hiteles és a történelem által igazolt életét kulturális teljesítményei határozzák meg. „... Temérdek sok hatalmas Nemzeteknek ditsőségét el-temették nagy Városaiknak őszve-omladozott falai. – ... Ha a' Görögök Asiának fel-dúlásán kívül nem tettek volna egyebet, most el volna felejtve nevek. A' Tudományoknak és a' szép Mesterségeknek tulajdoníthatják azt, hogy mi még most is bámuló tisztelettel említjük neveket...”²² A nemzetnek a többi nemzet között az általa teremtet kultúra biztosítja helyét és emlékét. Nagyon is fontos,

irányított szervezkedés volt, de csak annyit állapíthatunk meg, hogy politikai gondolatai ebben a pillanatban nem láthatók át.

²² *Orpheus*, I, 18–19.

hogy a tudományok világában a nemzetek között fellobbanjon a „vetélkedés tüze” – ebbe voltaképpen annak az elismerése van belefoglalva, hogy a kultúrának általában véve kitüntetett célja a nemzet reprezentációja. Az állítás látszólag banális, de az adott összefüggések között egyáltalán nem az: ha nem is feltűnő módon, de magába foglalja az engedményt. Kazinczy itt az 1780-as évek értelmiségének, az ezt az értelmiséget lelkesítő nyelvi-irodalmi mozgalomnak a nyelvén beszél, hiszen megvetéssel szól a hadakozásokról, miközben (ha hallgatólagosan is, de) kiemeli egy nemzet életében a „tudományok” és a „szép Mesterségek” művelőinek jelentőségét, akik – ugyancsak hallgatólagosan ennek az elismerése is bele van foglalva az állításba – elvileg a nemzet bármely néposztályából érkezhettek. Ez már a rendi gondolkodás változataitól idegen beszéd.

Van azonban ebből az időkörből még néhány olyan megnyilatkozása, amelyek látszólag alig változtatják meg Kazinczy korábban vázolt beállítottságát, valójában azonban, összességükben és a következmények felől visszanézve mégis lényeges elmozdulásról adnak hírt. A Helvétius-levél (a levél közzététele) ugyancsak azok közé a momentumok közé tartozik, amelyek önmagukban talán nem árulnak el sokat, de együttesen, más megnyilatkozásokkal együtt már azt sugallják, hogy a „tudományoknak” (és a nyelvnek) mégis van Kazinczy számára társadalmi kapcsolódása. Ha ez a kapcsolódás többnyire rejtetten és áttételes módon nyilatkozik is meg, a hamarosan feltörő nagyon is nyílt beszédet nem érthetnék meg e jelek számbavétele nélkül.

E momentumok közé tartozik regénymagyarítása, a *Bácsmegyei gyötrelemei* első kiadásához írott jelentése. Ennek egyik mellékesnek látszó, valójában azonban nagyon is lényeges mozzanata, hogy a szerző kozmopolitának vallja magát. Ezt írja: „Én ugyan szánakozva tekintek azokra a gyengékre, mint akármely cosmopolita, akik sem magukat, sem másokat igazán nem ismervén, kevésbé tekintenek a külföldiekre, mint valaha a görög, az emberiség legfőbb remekje, a barbarusokra tekintett...” Ez a munka 1789. április 11-én jelent meg, ugyanabban az időkörből, amikor Komáromban meglátogatta Péczeli Józsefet s amikor – úgy látszott – sikerült megnyugtatnia a prédikátort a nemzeti nyelv és irodalom iránti elkötelezettségét illetően. Ennek a kijelentésnek a háttérében mintha működne ennek a látogatásnak (vagy a látogatásra való felkészülésnek) a tanulságai: nem csak egy soknemzetiségű ország nemesi rendjéhez, hanem annak egy nemzetiségéhez tartozó irodalmártól származik. Ezt természetesen nem az idézett mondat, hanem a folytatás teszi egyértelművé: „...de nem tagadhatom mégis, hogy boldogságom lelem abban a gondolatban, hogy nevem hangzása kétségbe vehetetlen tanú nemzeti eredetem felől. Ki nem hallja inkább a Bácsmegyei és a Surányi Mantzi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminét emlegetnék. A kinek tetszik, különösségnek nevezheti cselekedetemet, boldogító érzésem engem felülemel ítéletén.” Fontosnak tartja ugyan az elfogulatlanságot, amelyet az biztosít, hogy fölötte áll a nemzeti nyelv szűk szemhatárt engedő keretének, de az elsőnek idézett mondat üzenete mégis inkább az, hogy egyáltalán nem riad meg a művelt külföld színvonalával való szembesítéstől. Olyan meghatározást ad tehát önmagáról („cosmopolita”), amely alapvetően különbözik származásától, amelyre mégis büszke. Ellentét azonban nincs: míg ugyanis ez – ti. a származás – egy nemzethez köti, addig amannak tartalma (a kozmopolitizmus) pedig az, hogy

áll elébe a más nemzetekre is érvényes normáknak. Ez a folytatás tehát valójában csak megerősíti és árnyalja az első állítást. Itt egy soknemzetiségű ország fia beszél, aki azonban ezzel a mondattal nem lépett ugyan ki egy jellegzetes magatartás keretei közül, de ez a mondat egyértelmű jelzés arról, hogy újfajta érzékenység van készülőben – másképpen nem töltené el boldogsággal nemzeti eredetének a név, pusztá neve által való megvallása. Ez ugyanis határozott utalás ama egy nemzethez való tartozás vállalására – itt valóban a több nemzetet magába foglaló közösségből való kilépés egyik első mozzanatának vagyunk tanúi. A kilépés individuális, hiszen csak név által való megkülönböztetésről van szó, de nincs szó nyelvi elkülönülésről – a nyelvi elkülönülés deklarálása itt szakítást jelentene, amelytől Kazinczy élete folyamán néhány kivételes pillanatot leszámítva mindig is tartózkodott. Az önálló nemzethez való tartozás így csak eredetet jelent, mást azonban nem – ebben a megfogalmazásban még a nemzet nyelvének a birtoklását sem. Itt nem esetlegességről van szó. Találkozunk majd olyan epizóddal Kazinczy pályáján, amely arról tanúskodik, hogy számára a név választása sokkal erőteljesebb gesztus a nemzeti hovatartozás eldöntése szempontjából, mint azt általában gondolnánk. Az 1820-as évek második felében erről hosszan és mélyen értekezik, amikor az akkor hozzá olyannyira közel álló ifjú Schedel Toldy Ferencre változtatja a nevét.²³

Valójában azonban – ha a rendelkezésünkre álló adatok teljesebb körét nézzük – a nemzeti nyelv természetesen lényeges, sőt: a leglényegesebb dolog már a fogság előtti Kazinczy számára is, csak éppen gondolkodásmódja alapjaiban tér el a kortársi tendenciáktól. A nemzet jelentőségére itt olyan, a nyelv szempontjából formális mozzanat utalt, hogy büszke nevére – amely egy magyar nemes neve. Sokkal fontosabb és sokkal állandóbb jellemzője, hogy voltaképpen mindennél fontosabb számára a nyelv, a nyelvi kompetencia – ebben a vonatkozásban talán a kor leginkább öntudatos magyar íróját halljuk. Erről árulkodik egész írói működése, de itt, a nyolcvanas évek végén közvetlenül ezt csak egy kis epizód tanúsítja. Csak később, a *Pályám emlékezetében* írja ugyan le, de semmi okunk kétségbe vonni hitelességét. Ez Rát Mátyáshoz való különös viszonya. Őt, a pozsonyi Magyar Hirmondó alapítóját és szerkesztőjét nemzetünk Prométheusának nevezi, de azt is írja, hogy „sokat bosszankodánk Ráthra, hogy nem születvén magyarnak (Győrben), magyarul mer írni, azt merni csak annak volna szabad, akit magyar Athéné szült s nevelt.” Ez a kijelentés ugyan értelmezésre szorul, hiszen a folytatásban azt írja, hogy „E panaszt lehangosabban Domokos Lajos üzé”, aki egy fordításában – *Álom II. Józsefről* – „csipkedé meg” Rát „vétkes magyarságát.” Kazinczy igazat ad a bírálatnak, de nem minden további nélkül, hiszen az ő nézőpontjából tekintve Domokos Lajos magyarsága sem jobb: „A sánták szeretik nevetni a félszeműt.” Ez Kazinczy véleménye az ügrről,²⁴ s ez a vélemény nyilván magába foglalja a Debrecennel való mély nézeteltérés

²³ DÁVIDHÁZI Péter, *Párbeszéd korszakok határán (Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében) = Folytonosság vagy fordulat (A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 355–364.

²⁴ PE 252.

később kialakult és a *Pályám emlékezetének* írásakor is aktuális élményét²⁵ – a hajdani szerkesztő hiányos nyelvi kompetenciájára való hivatkozás alkalom arra, hogy a debrecenieknek az ő számára ellenséges nyelvi nézeteit kipellengérezhesse –, de benne van a nem aktuális, hanem általános érvényű (s a *Debreceni Grammatika* normáival jelentős vonatkozásban egybeeső) követelmény: a feltétlen nyelvi kompetencia követelménye. A származás (ami ebben az esetben nem a nemzeti hovatartozást jelenti, hanem azt, hogy ki milyen nyelv közegében nőtt fel) ugyanis éppen úgy meghatározza a nyelvhez való viszonyt, mint a nyelvről való gondolkodást. Rát Mátyás esetében az előbbinek, Domokos Lajos esetében pedig ez utóbbinak a hiányosságai tűnnek fel. A Rát Mátyásra vonatkozó kritika azonban valóságosnak és egyidejűnek tűnik, azt a nézetet tükrözi, hogy a nemzethez mint az egy nyelvet beszélők közösségéhez való tartozás természetes dolog ugyan, de – ugyanakkor – feltétele is van: ez a nyelvi kompetencia, a nyelvben való teljes otthon-lét, amellyel a német származású Rát nyilván nem rendelkezett maradéktalanul.

Az eddig elmondottak alapján tehát azt látjuk, hogy a nyelv léte és a nemzet léte között Kazinczy (Bessenyei Györgyhöz hasonlóan) nem lát ugyan kölcsönös feltételezett-séget, a nyelv és vele a nemzet halála meg sem kísérti, a művelődés szempontjából pedig egyenesen kozmopolitának vallja magát, ami elsősorban kemény normák vállalását jelenti. Magyar származására azonban büszke, a nyelv – elsősorban az írott nemzeti nyelv – pedig egészen különleges jelentőséggel bír számára. Az utóbbi kis epizódban annak a megalkuvás nélküli szigornak a megnyilvánulását láthatjuk, amelyet a nyelvi kompetencia ügyében képvisel – még egy nagy kulturális teljesítményt létrehozó Hungarusszal szemben is. A debreceni főbíró, Domokos Lajos alakját nyilvánvalóan csak a magyar nyelvről vallott s eltérő felfogáson alapuló kultúrpolitikai küzdelem indulata állította a német anyanyelvű Rát Mátyás mellé.

Kazinczy Ferenc kivételesen fontosnak tartja tehát a magyar nyelv és irodalom dolga- it, de láthatóan nem azért, amiért kortársai. Láttunk azonban jeleket arra vonatkozóan, hogy ez a különállás mégsem volt teljes. A példák arra utalnak, hogy a homlokzat mögött a nyelv és a nemzet közötti kapcsolat jelentősége megnövekedett az ő gondolatvilágában is: a nyelv és a nemzet kapcsolata mintha a számára is lényegi kapcsolattá alakult volna át. Ha az adatok teljesebb körét nézzük, akkor a feltételes módot el is hagyhatjuk és arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *valamikor*, mintegy a felszín alatt, de nagyon is komoly jelentősége lett a nyelv nemzetkonstituáló hatalmának – csak éppen nem szívesen beszél, sőt: általában nem szeret beszélni róla. Arra ugyanis, hogy ez a belátás 1790 körül már ott él benne, életének egy – lényegében egyetlen – pillanatában derül fény. Úgy látszik, hogy ez az igazság számára általában terhes, nyugtalanító következményeket magában hordozó igazságként élt, nem az ő igazságaként. De jött egy pillanat, amikor ez a helyzet megváltozott: a kihívás, amelyet cáfolni nem lehetett, válaszolni viszont kellett rá, hirtelen, mondhatni egy villanásra a saját igazságaként mutatkozott meg. Ez azonban valóban kivételes pillanat volt s a jelek szerint az is maradt.

²⁵ Kazinczy szabadulás után kezdődő irodalmi küzdelmeinek első pillanatai közé tartozik az a vita, amely Debrecenben, egy Domokos Lajos főbíró házában való vendégeskedés alkalmával robbant ki. Vö. KazLev. II, 499–502, levél Virág Benedeknek 1802. október 31-én.

Utaltunk rá, hogy azok a viták, vagy inkább: napvilágra kerülő nézeteltérések, amelyek alapján Kazinczy felfogása a kortársi álláspontok között élénk rajzolódott, jobbára 1788 és 1789 folyamán zajlottak le illetve nyilatkoztak meg. Néhány hónap múlva Kazinczy Ferenc tolla alól azonban egészen másfajta dokumentumok kerülnek ki a napfényre. Az a szépíró, aki az imént a felvilágosult rendiség első nemzedékének és az 1780-as években színre lépő értelmiségnek ideológiai törekvéseitől (hallgatólagosan vagy nyíltan, de) egyaránt elhatárolta magát, most – lényegében teljesen váratlanul – néhány olyan ideologikus tartalmú írást tesz közzé, amelyek a nyelvkérdést abban az értelemben fogják fel, mint amit kortársainál volt alkalmunk tapasztalni. A nyelvkérdés társadalmi dimenziói az ő számára is fontosak lesznek, de elsősorban nem úgy, ahogy azt Bessenyei György tervezetében láttuk, hanem úgy, ahogy a nyolcvanas évek értelmiségének megnyilatkozásaiban. A nemzeti nyelv a nemzet léte szempontjából válik most jelentős kérdéssé.

1790 márciusában nyílt levelet ír a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőinek.²⁶ Ebben a levélben újra közzéteszi az Orpheus „második darabjában” (Halak hava, 1790)²⁷ már megjelent jegyzetét, amelyet „Cons. Fáy Ágoston úr’ T. N. Abaújvármegye elsőbb vice-ispánja, a’ Kassán, 1790ben Martius elsőjén össze-gyülekezett Rendekhez tartott Beszédé”-hez fűzött. A szándék nyilvánvaló: az irodalmi lap szűkebb publicitását szeretné kibővíteni, a hírlap nyilvánvalóan szélesebb olvasóközönségéhez is el kívánja juttatni megjegyzéseit. Ez az írás olyan hangon szólal meg, amilyen hangon eddig Kazinczy soha nem beszélt és az interregnum idejét leszámítva soha nem fog beszélni. Ő, aki folyóiratának bevezetőjében „chimérai szándék”-nak minősítette a (bármilyen rendűrangú) „köznép” megvilágosítását, most lényegében Bessenyei programjának a nyelvénél sokkal radikálisabb tónusban érvel a latin nyelv visszaállítása ellen: „Ha a’ Deák Nyelvet vesszük-elő: úgy örökösen be-zárjuk a’ Tudományok el-terjedése előtt az utat. Egész a’ Rhetoricaig az az életünknek tsak-nem fele részéig azt a’ nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül ... ’s nem lessz időnk *Valóságoknak* tanulására.” De még feltűnőbb a másik szólam megjelenése ebben az írásban: a nemzeti nyelvet az értelmiséghez hasonló megközelítésben tárgyalja, ráadásul úgy, olyan modorban, ahogyan még legindulatosabb kortársai sem beszéltek. Nem csak szenvedélyesen, de egészen szélsőséges kitételeket sem mellőzve érvel a magyar nyelv magyarországi terjesztése mellett. A téma felfelmerült ezekben az évtizedekben, de inkább csak óvatosan és utalásszerűen: II. József nyelvrendelete, úgy látszik, felébresztett bizonyos veszélyérzetet általában is. A szélsőséges hang azzal van összefüggésben, hogy itt a külpolitikai vonatkozások kerülnek előtérbe, ami – utaltunk rá – az értelmiség írásaiban egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán fordul elő, hiszen a nemzetnek a közös nyelv alapján való felfogása belpolitikai célokat szolgált: a natio Hungarica ideológiája elleni támadás volt. Azt közölte igen nagy erővel, hogy nem csak a nemesség alkotja a nemzetet, hanem mindenki, aki magyarul

²⁶ KazLev. II, 45–47.

²⁷ *Orpheus*, 57–59.

beszél. E belpolitikai interpretációval ellentétben Kazinczy tolla alatt most mintha a magabiztos nemesi *gőg* szólalna meg: Azon a *nyelven* beszél ugyan, mint amit a kor nemessége használt, de egészen mást mond ezen a nyelven. A nyelv és a nemzet azonosítása ugyanis (mint az imént utaltunk rá) nem tartozott a rendi ideológia fegyvertárába, az – láttuk – az értelmiség, ha tetszik: a magyar harmadik rend érdekeit szolgálta. Különleges helyzet állt tehát elő. Kazinczyval a nemesség nem a saját mondatait mondja, noha nyilvánvalóan az ő hangját halljuk: „Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lesz a Magyar és a nem Magyar közt vonva, ’s az idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhez hal el...” Nem lehet a magyarul való tanításnak az akadály a könyvek hiánya – bőven vannak magyar könyveink, s sorolja a szerzőket, közöttük első helyen éppen Dugonics Andrást, de megemlíti Szaitz Leó Máriát is, a fanatikus hitvédőt „szép Magyar tollú ’s Magyar történeteinkben igen járatos Polemistá”-nak nevezi. Szükségesnek látja a nyelv terjesztését a királyság egész területén, biztos benne, hogy vannak született magyar ifjak, akik szívesen költöznek a „Tóth hegyek közzé”, hogy ott házasodás által „indigénakká” legyenek. A magyar és a latin közötti választás és a magyar nyelv terjesztése a más nyelven beszélő országlakosok között azt dönti el, hogy a nemzet tovább él-e: „Ha a magyar nyelvet hozzuk bé, állani fogunk”, ha nem, „később vagy előbb el-öl az idegenek özöne” s nemzetünk „korts-zürzavar lessz.”

Kazinczy ilyen radikális hangot eddig soha nem ütött meg és – mint utaltunk rá – életének hátralévő negyven éve alatt sem szól majd így: magáról a témáról (a más nyelveket beszélő országlakosok helyzetéről abban az esetben, ha a magyar lesz a hivatalos nyelv) csak mintegy húsz év múlva, a *Tübingai pályáira*tban ejt szót, természetesen egészen más beállításban. Az Orpheus második számában, tehát 1790 tavaszán leírt mondatokban azonban nem a magyar nyelv terjesztésének a szándéka az igazán figyelemre méltó – ilyen gondolatokkal ezekben az években nem csak Kazinczynak ebben az írásában találkozhatunk. Az óhaj, hogy a magyar királyság nem magyarul beszélő lakói is magyarul beszéljenek, jó néhány jelentős kortársa is megfogalmazta. Ott találjuk az igényt már Bessenyei Györgynél a *Jámbor szándék* (1782) egyik utalásában („a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk”), hogy azután 1790 körül másoknál és több alkalommal is találkozunk hasonló kívánnalommal. A megfogalmazások eltérnek egymástól, de azért jól kitetszik: általában egyazon alapra épülnek a különféle irányú kijelentések. Ez az alap rokon azzal, amelyet először valószínűleg Bessenyei talált meg imént emlegetett röpiratában. A *Jámbor szándék*ban elhangzó kitéltet nyilván nem szakíthatjuk el a röpirat koncepciójától: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosoknak azért kell megtanulni magyarul, hogy ők is részesei legyenek a „közjónak”, amelynek elérése a tervezet célja s amely nem érhető el a „számosabb rész” nyelve nélkül. Különböző módon, de ez szolgál érvként mindenki számára, aki erről a kérdéstről ír, ez pedig magába foglalja az előfeltevést: a nyelv nem a nemzet létehez van kapcsolva, hanem a nemzet boldogságához, vagyis – éppen úgy, mint Bessenyei felfogásában – csak eszköz, a „tudományok” s ezzel a „közjó” terjesztésének az eszköze. A nyelv és a nemzet között nincs közös lényeg. A 18. században megszülető nacionalista megnyilatkozásoknak, ebben az összefüggésben: a nem magyarul beszélő magyarországi lakosok született nyelv-

ve elleni támadásoknak általában – igen kevés kivétellel – ez a közös alapja. Decsy Sámuel is úgy fogja fel a nemzeti nyelvet és a magyar nyelven művelt tudományokat, „mint Hazánk boldogságának erős fundamentumát”, s habár meg van győződve, hogy nyelvünk, ez az egyedülálló, „szűz nyelv” a legkülönb az európai nyelvek között (a magyar nyelv a jövőben háttérbe szoríthatja a francia nyelvet, az pedig szinte természetes, hogy a horvátok értünk „örömmel” tanulnak meg magyarul), a megfogalmazások alapján egyértelmű, hogy az ábrándok mögött a nemzeti nyelv a tudományokkal, a kereskedelem és az ipar terjedésével, vagyis: az ország boldogságával van elsősorban összefüggésben.²⁸ Ebben a vonatkozásban teljesen hasonló mederben halad Báróczi Sándor ugyancsak 1790-ben megjelent röpiratának gondolatmenete: a nyelv nála is a „tudományok” ügyével van összekapcsolva és így a nyelvkérdés távlata nála is a közjő. A röpirat párbeszéd a latint védelmező Aloiziusz és a magyar nyelv érdekében érvelő István között – István a nemzeti nyelv használata mellett érvelve ugyan olyan szavakat és kifejezéseket is használ, amelyek a nyelvi-irodalmi mozgalom fráziskincsére emlékeztetnek („fényességre jutni”, kikerülni a „feledékenységek vizéből”), de a szöveg alapján egyértelmű, hogy a gondolatmenetnek semmi köze az értelmiség ideológiájához. Ő egyszerűen azt szeretné, ha Európa tudomásul venné végre érdemeinket, amely érdemekhez – furcsa módon – az ország természeti adottságait is hozzáveszi. Megemlíti – például – Montesquieu-t, aki azért dicsér bennünket, mert szeretjük és fontos dolognak tartjuk a bányászatot.²⁹ Alkotmánytervezetében fejti ki álláspontját Hajnóczy József. Az ő felfogása ugyancsak egyértelmű: a magyar nyelv hivatalos nyelvvé való tétele nála is a közjővel van összefüggésben, de a közjő vonatkozásában egészen más összefüggéseket hangsúlyoz, mint imént idézett kortársai – ha a magyar lenne a hivatalos nyelv, írja egyebek között, „a szabadság szelleme járna át minden életsorsú embert.”³⁰

Kazinczy írásának azonban nem az a leglényegesebb vonása, hogy ő is terjeszteni akarja a soknyelvű Magyarországon a magyar nyelvet (ez több kortársának is eszébe jutott) s voltaképpen nem is az, hogy ezt erőszakosan tenné (erre a kortársak azért nem gondoltak), hanem az, hogy egészen más módon fogja fel a nyelvet, mint előtte Besse-nyei György s idézett kortársai, akik vele egy időben írták le szövegeiket. Ezeknél a szerzőknél a nyelv főképpen a „tudományok” terjedésével és így az ország lakosainak boldogságával van összefüggésben, amihez esetleg hozzátartozik az európai jó hírnév is – a Kazinczy által írott szövegben ugyan esik szó a „tudományok”-ról, de nála sokkal nagyobb hangsúlyt kap az a motívum, amelyet a rendi felvilágosodás gondolkodói lényegében teljesen elhanyagoltak: a nyelv a nemzet létehez kapcsolódik, a nemzet léte és a nyelv léte kölcsönösen feltételezik egymást. Erre nem csak a kijelentések utalnak, de erre

²⁸ *Pannóniai Fénix avagy Hamvaiból fel-támadott magyar nyelv*, melyet írt D. DECSY Sámuel, Bétsben, MDCCXC, az idézett gondolatok: 261, 233–234.

²⁹ *A' Védelmezett magyar nyelv, vagy-is: A' deákság mennyire szükséges vóltáról Kettős Beszélgetés*, Bétsben, Hummel Dávidnál, 1790.

³⁰ A latin nyelvű mű magyarul is olvasható: *A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege*, XII, *A második a magyar nyelv kérdése* = HAJNÓCZY József *Közjogi-politikai munkái*, sajtó alá rendezte CSIZMADIA Andor, Bp., Akadémiai, 1958, 92–95.

utal a hangvétel drámaisága is. Kazinczy eltér a felvilágosult rendiség ama – Bessenyei tervezetétől kezdve lényegében folyamatosan jelen lévő – változatának álláspontjától, amely szerint a közjó érdekében fontos a magyar nyelv helyzetének erősítése. A nyelvkérdés ebben az írásában olyan beállításban jelenik meg, amely a nyolcvanas évek értelmiségének felfogásával azonos: a nyelv alkotja a nemzetet, és ez az összefüggés minden más viszonylatot homályba borít. Ennek a különös, a fiatal Kazinczynál, egyáltalán: Kazinczy életművében egyedülálló írásnak a nemzetfogalma alapvetően különbözik tehát attól is, amit az ő korábbi írásai tükröztek. A nyolcvanas évek végén megnyilatkozásai – láttuk – a nyelvkérdés vonatkozásában csak az irodalmi használatra korlátozódtak és egyaránt nélkülözték azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyek az évtized értelmisége és előttük Bessenyei György íásaiban oly fontos szerepet játszottak. Most, a kilencvenes esztendő közepére Kazinczy felfogásában a nyelv kilép az irodalmi művek köréből s immár a nemzet léteével kerül erőteljes kapcsolatba. Amire eddig csak távoli jelek utaltak, ebben a pillanatban a napfényre tör: a fiatal Kazinczy számára *most* egyértelműen a nyelv – és csak a nyelv – konstituálja a nemzetet.

A nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk s önmagában véve az írás radikális hangja egy magyar nemes részéről – elvontan – nem lenne meglepő. Mégis az, több vonatkozásban is. Amikor azt mondja, hogy az idegen vagy magyar lesz köztünk (vagyis: megtanul magyarul), vagy nem, és akkor „éhhel hal el” (köztünk nem találja meg hazáját), akkor ebben a megfogalmazásban – mint utaltunk rá – nem az elképesztően durva hang az igazán figyelemreméltó, hanem az, hogy itt olyan nemzet életéről van szó, amely nemzet éppen a nyelv által létezik. Kazinczy ily módon az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának a nyelvén beszél, de rögtön fel kell figyelnünk egy nagyon lényeges különbségre: nem úgy beszél ezen a nyelven, ahogy az évtized kizárólag alacsony sorból származott írói beszéltek. Náluk a Kazinczy által hangoztatott „magyarosító” szándékok nem látszanak, nagy valószínűséggel azért, mert azok nem is nagyon léteztek, hiszen az ő céljuk belpolitikai cél volt: ha mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél (s annál értékeesebb tagja, minél otthonosabb a magyar nyelvű „tudományok” művelésében), akkor a nemzetet immár nem csak a nemesség alkotja, sőt: a nemességet is egyre kevésbé a hagyományos értékek alapján álló nemességgé fogják fel. Ebben az elképzelésben – amelynek több, de a lényegét illetően azonos interpretációjával is találkozhattunk a nyolcvanas–kilencvenes években – más nemzetiséget, a magyar királyság más nyelveket beszélő lakosait érintő vonatkozásoknak nem jut figyelem és így nem is jut hely. Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen szerző van, akinél ez az összefüggés felbukkan, de nem (mint Kazinczynál) elszánt és sürgető követelésként egy vagy-vagy helyzetben, hanem a távoli jövőbe vetített óhajként. Ez az óhaj azonban nem szelíd. Ezt az óhaját néhány évvel később Kármán József fogalmazza majd meg *A Nemzet Tsinosodásában*: „...Ha szép Téreinkről felhat édes Nyelvünk a’ Havasok Tetőire és a’ Völgyekbe, melyeket azok fedeznek, ha népes Utszáin és magas Palotáiban ez a’ Hang fog hallatni, ha az Élet a’ Halálon győz, és a’ köz Országlószékek a’ Hazának nyelvén szólnak, akkor, akik azt

érik, álmodjanak oly szépen, mint én kezdettem, én addig – ébren szomorkodom.”³¹ A távlat itt sem az ország lakóinak boldogsága, hanem a nyelvében élő nemzet élete. Míg azonban Kazinczy agresszív módon gondolta el a nyelv terjesztését, itt csak türelmes és szomorú várakozásról van szó. Am ha figyelmebben olvassuk Kármán mondatát, a tónust nem csak a türelem és a szomorúság hatja át. A magyar nyelv elterjedése azt jelenti: „ha az Élet a’ Halálon győz” – e kis feltétel megjelölése mögötti vízió szinte félelmetesebb, mint ami Kazinczy radikális terve mögül sejlik elő. A más nyelvű magyarországiak beszédében a magyar nyelv szempontjából ott lapít a halál fenyegetése.

Pillanatnyi tudomásunk szerint egyedül Kármán Józsefnek ez a mondata van rokon-ságban Kazinczy megfogalmazásával, csak míg nála az „ébren szomorkodó” szelíden előadott, de nagyon is mély szorongásokat és indulatokat leplező óhajáról van szó, Kazinczy gondolatmenetében szilaj és fenyegető szándékokról – a kassai Magyar Museum 1787 végén papírra vetett bevezetőjében a nemzeti nyelvről szólva csak irodalmi szempontokat érvényesítő szépíró tolla alól 1790 kora nyarán a kornak alighanem legvadabb nacionalista szólama bukkan elő. Ismételjük meg: a mi szempontunkból a lényeges mégsem ez, nem a hangvétel különbsége, ami egyébként nagyon is feltűnő, hiszen ha felmerült a magyar nyelv terjesztése, Bessenyei György, Báróczi Sándor, Decsy Sámuel vagy Hajnóczy József nem írtak le egyetlen fenyegető szót sem, legfeljebb érvet: ezt kívánná a közjó – Kazinczy viszont ékhalállal fenyegeti az ellenszegülőket. A lényeges mozzanat gondolatmenetünk szempontjából éppen a gondolat távlatában van. Kazinczy szövegében a tudományok és a közjó szempontja csak a távoli horizonton merül fel, itt elsősorban nem a nemzet boldogságáról, hanem a nemzet létéről van szó. A nemzet létének az alapja pedig a nyelv, Kazinczy most, ebben az írásban úgy gondolja, hogy a nyelv nemzetalkotó tényező, nyelv nélkül nincs nemzet. Kazinczy Ferenc tehát az 1780–90-es évek értelmiségének nyelvén beszél, ha – ismételjük meg – másképpen is beszél ezen a nyelven, mint az értelmiség. A figyelemreméltó tehát nem Kazinczy beszédének radikalizmusa, hanem az, *ahol* ez a radikalizmus megnyilvánul: a nemzet és a nyelv létének azonosításán alapuló nemzetfogalom bukkan elő oly nagy erővel tolla alól.

Kazinczy ebben az írásában a magyarországi magyar nemesség bizonyos tagjai részéről elgondolható magabiztossággal, sőt, hatalmi arroganciával szól ugyan, de egészen mást mond, mint ami a *natio Hungarica* egyik tagjától elvárható lenne: a nyelv és a nemzet azonosítása (a tanulmányban eddig elmondottak alapján talán határozottan állítható) egyáltalán nem tartozott a soknemzetiségű Magyarország magyar nyelvű nemességének ideológiai fegyvertárába. A magyar nyelv ügye – talán ezt is határozottan állíthatjuk – elsősorban az alacsony sorból származott értelmiség, ha tetszik: a magyar harmadik rend érdekeit szolgálta. Ez a – szerzője által széles körben terjeszteni akart, hiszen az Orpheus mellett a Hadi és Más Nevezetes Történetekben is közzétett – írás Kazinczy Ferencet olyan nézetek vallójának mutatja, amelyek korábban (még ha távoli jelek utaltak is rá) ilyen nyíltsággal nem szólaltak meg az ő nyelvén. Tegyük hozzá: később sem jut eszébe, hogy hasonló dolgokat írjon le. Egyetlen írása rokonítható ezzel a publicisztii-

³¹ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 307.

kai dolgozattal, de az is vele azonos időkorben keletkezett. Ugyancsak 1790 kora nyarán („iker havában”) fogalmazta meg a bevezetését *Kazinczy Ferenc külföldi játszó színje* címmel, amely hasonló szellemben fogant, mint amiről az imént volt szó – némi eltérés azonban tapasztalható. II. József iménti buzgó hivatalnoká immár a nemesi ellenállással azonosul („Győztünk!”) s bár jobbára a nyelv vonatkozásában nyilatkozik meg, azon a terepen, amely most kezdte érdekelni, de azért még nem különösebben érdekelte a rendi mozgalmat. Tudjuk, hogy II. József halála után a nemesi ellenállás elsősorban a maga politikai-közjogi céljait igyekezett negvalósítani, a korábbi állapot teljes helyreállítása, a *restitutio in integrum* jegyében. Kazinczy most az ellenállás politikai-közjogi vonatkozásai mellett is leteszi a garast: a nemesi ellenállásnak nem csak lendületéhez, de irányához is csatlakozik. A nyelvkérdés vonatkozásában ez azonban csak színezi, de nem alakítja beszédét: indulatai szövegében alapvetően most is elsősorban az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának szavait és fráziskincsét erősítik fel. Voltaképpen egy furcsa különbség tűnik csak elénk: ő máris múlt időbe helyezi azokat a nemzethalálra vonatkozó félelmeket, amely félelmek másoknál – Péczeli Józsefnél, Révai Miklósnál vagy Csokonai Vitéz Mihálynál – soha nem múlt időben szólaltak meg. Ilyen formában bukkannak elő szövegében a jellegzetes kitételek: a nemzet nemrégiben még neve „eltöröltetésétől” retteghetett, de *immár* megnyugodhat, a magyar literatúra pedig – a némettel vetélkedve – *máris* olyan „magasságra” lépett, ahova fél évszázad múlva lett volna reménye lépnie.³²

Ez a gyökeres változás Kazinczy beszédmódjában néhány hónap alatt következett be. Aki tíz évvel korábban különösebb hazafiúi érzelm nélkül szemlélte Eperjes nyelvi állapotát, aki éppen így, különösebb hazafiúi érzelm nélkül írja majd azt le – ismételtlen – később is, aki örömmel szolgálja a nyelvrendeletet meghozó császár oktatáspolitikáját, aki a kassai Magyar Museum szerkesztésére készülve a magyar nyelv ügyéről szigorúan csak szakmai szempontból, az irodalmi kifejezés szempontjából szól, de kikapcsol minden, a nemzet életével (közjával vagy hírnevével) összefüggő vonatkozást, most, hirtelen, drámai módon szoros összefüggésben látja a nyelv ügyét a nemzet életével. Ha erre a fordulatra utaltak is korábbi és távoli jelek, a fordulat mégis nagy, akár elképesztőnek is nevezhető fordulat volt.

A lényeges és az esetleges

Vajon miért van, hogy az imént a nyelv és az irodalom társadalmi viszonylatait szinte programosan kerülő szépíró szinte egyik pillanatról a másikra csak magyar szót szeretne hallani a magyar királyságban, ahol – tudjuk – a lakosságnak több mint fele nem magyarul beszélt? Ha minden körülménnyel számot vetünk, akkor e fordulat mögül különös történet szálai sejlenek elő – az ellentmondások legalábbis e történet keretei között kapnak egységes magyarázatot.

³² KAZINCZY 1799, I, 718–722.

A lehetséges válasz kialakításához több, egymással látszólag kapcsolatban nem lévő mozzanat között kell megtalálnunk az összefüggést. Valamilyen formában már mind-egyikre utaltunk, gyűjtsük most össze őket. A történet egyik szála igen röviden összefoglalható, kivételes jelentősége azonban csak utólag mutatkozik meg s éppen azért, mert Kazinczy nem csak korábban, de később, életének hátralévő évtizedeiben sohasem beszél így – itt a magyar nyelvhez való viszonyának egészen különleges és egyedi pillanatáról van szó. A másik mozzanatra valamivel részletesebben kell kitérnünk. Ez az írás – az írások – keletkezésének idejére vonatkozik. II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk s okkal kell feltételeznünk, hogy Kazinczy, a bukott jozefinista adminisztráció iménti buzgó tagja kompenzál és – ugyanakkor – alkalmazkodik a közhangulathoz. Az alkalmazkodást jól mutatja Dugonics András és Szaitz Leó Mária nevének pozitív hangsúllyal való említése: Kazinczy részéről – aki az *Etelkát* máskor „káromkodva” olvassa s aki úti leveleiben kedélyes stiláris lepelbe takarja ugyan mondanivalóját, de azért igen gunyorosan szól a vérmes egri hitvédőről³³ – ezek a pozitív utalások valóban szokatlanul hatnak s arra utalnak, hogy a helyzet valóban egészen különleges volt. De ebből a szempontból fontosabbak az írásoknak azok a kitételei, amelyek a nemzeti nyelvre vonatkoznak s amelyekről már ugyancsak volt szó. Részéről ugyanis *csak* az indulat és a nemzeti érdek (a nemzet egyik jelének) védelme azonos az ellenálló rendiség indulataival, de semmiképpen nem azonos maga a jel, amelyet oly szenvedélyesen védve a nemesi nemzet érdekeit véli védeni. Már utaltunk rá, hogy ekortájt ugyan kétségtelenül *valami* fordulat van készülőben, ennek ellenére: a magyar nyelv ügye nem tartozott (és jó ideig nem is tartozik) még a nemesi világ elsőrendű jelei és így: témái közé.³⁴ A II. József halála után fellobbant nemesi ellenállás kiemelt jelképe volt a rendi alkotmányt megtestesítő korona, hasonlóan fontos az öltözet, amely a gazdasági hatalom, a társadalmi rang és a hagyomány birtoklásának a szimbóluma volt, de ritka pillanatokat leszámítva a nemzeti nyelvnek – mint a magyarság kulturális összetartozásának – a nemesi politikában nem volt még átütő jelképi ereje. Kazinczy oldaláról pedig azért különös a helyzet, mert szó sincs arról, amit korábban vallott, az irodalom nyelvének önmagáért való tökéletesítéséről, az irodalom nyelvéhez való és – legalábbis kortársaihoz viszonyítva – hangsúlyozottan szakmai-technikai jellegű és így ideológia-mentesnek tetsző viszonyról. Itt *csak* a nyelv ideologikus kezeléséről van szó, olyan pillanatról, amikor a szóban forgó két írás szerzője mintha valóban minden erejével azon munkálkodna, hogy szétszakítsa a natio Hungarica Magyarországon uralkodó rendi szolidaritás és nemzetiségi béke szálait. Nem tudjuk persze, mire gondolt, kétségtelen viszont: azt, *ami* megjelenik ezekben az írásaiban, meglehetősen eltakarja az, *ahogyan*

³³ *Magyarországi utak, Eger, Orpheus*, 61–62. Máskor viszont véleményében nincs semmi áttételes gúny, vö. Döme Károlyhoz 1790. december 4-én írott levelét: „...Ha Igaz Magyarjára talállok tekinteni, mindenem felzúdul ellene, ’s hasztalan tartóztatom magam meg támadásától...” KazLev. II, 125–126.

³⁴ Jellemző példa: Ócsay Balogh Péternek, a nemesi ellenállás talán legnagyobb hatású teoretikusának a hitlevél-tervezetében (amely bejárta a megyegyűléseket) elő sem fordult a magyar nyelv ügye. Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom, 1790-ben = Üö., Emberbarát vagy hazafi*, Bp., Akadémiai, 1978, 81–83; BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom*, ItK, 1984, 558–577; Soós, i. m.

megjelenik. A megjelenés módja ugyanis a rendi ellenállás világához tartozó (attól legálábbis nem idegen) mód, de Kazinczy beszédével nem egyszerűen a hatalmi helyzetben lévő nemesi góg beszél. Ha a megszólalás módjába bele is játszott a nemesi ellenállás diadalának hónapjait átható közhangulat, észre kell vennünk, hogy gondolkodásának ilyenfajta változását ez nem magyarázhatja. Kazinczy ugyanis *nem* a nemesi nemzet jellegzetes témáit, az alkotmány vagy az öltözködés kérdéseit állítja előtérbe, hanem a nemzeti nyelv ügyét, amely semmiképpen nem tartozott a nemesi politizálás jellegzetes és valóban előtérben álló témái közé. Először tehát nem a közlés módjára kell figyel-nünk. Kazinczy most, ebben a helyzetben olyasmit mond ki, aminek a helyzettől *függet-lenül* már ott kellett lennie tudatában, nevezetesen: a nyelv az ő számára is a nemzet létének feltétele. Erről eddig – noha alkalmunk volt felfigyelni néhány elgondolkodtató jelre – nyíltan soha nem szólt. A lényeges tehát az, hogy a nemesi ellenállás légköréhez idomuló Kazinczy nem a nemesi ellenállás jellegzetes témáinak egyikét szóaltatja meg, hanem az alacsony sorból jött értelmiség ideológiájának jellegzetes tézisé, az esetleges pedig az, hogy ezt *nem* ennek az értelmiségnek a beszédmódján teszi.

E váratlannak tűnő fordulat egyik s Kazinczy gondolkodásának mélyebb rétegeire utaló tanulsága, hogy a nemzeti nyelvről korábban kialakított és más viszonylatokban, és igen tartózkodó modorban kifejezésre juttatott felfogása egyáltalán nem áll ellent a nemesi ellenállás politikai lendületének. A másik és sokkal lényegesebb tanulsága pedig az, hogy ennek a lendületnek a sodrában is egészen mást mond, mint az ellenálló nemesség, a kor értelmiségének az ideológiájában centrális helyet elfoglaló téma szólal meg a tolla alatt: a nemzetet elsősorban a nyelv konstituálja. Ez az a lényeges, amit csak eltakar az esetleges: az agresszív, a magyarrá válni nem akarókat éhhalálal fenyegető, durva, nem csak az ő pályáján, de a korban is egyedülálló hang. Fel kell tételeznünk: ez a történelmi pillanat csak előhozta és láthatóvá tette, de egyáltalán nem fordította ellentétébe azt, amit korábban – nem tudjuk, mióta – már elfogadott. A lényeg a konkrét szituáció forgósze-lében is változatlan maradt, az élet, a kor politikai életének számunkra már beláthatatlan esetlegességei csak a megnyilvánulási módot alakították, de nem magát a lényeget. Azt kell feltételeznünk, hogy a nyelvről ugyanúgy vagy majdnem ugyanúgy gondolkodik most, a nemesi politika lendületének és vélhetően saját lelkiismeret-furdalásának erőterében, mint akkor, amikor *látszólag* elhárította a nemzeti nyelvnek mindenfajta közvetlen közéleti összefüggését.

Az eddig elmondottak alapján fel kell tehát tételeznünk, hogy nem tudjuk, mióta, de egy ideje már nem azt a gondolatot hárította el *önmagában* véve, hogy a nyelvnek közösségteremtő hatalma van, hanem azt, ami e gondolathoz (az „egy a’ nyelv, egy a’ nemzet” gondolatához) oly szorosan hozzátartozott ebben a korban, hogy lényegében azonos volt vele: annak közéleti-ideológiai interpretációját. Ez a gondolat a fiatal Kazinczyt környező világban csak az értelmiség ideologikus beállításában merült fel. Másképpen nem. Ez azt jelenti: olyan értelmezésben, amely számára eleve ellenséges értelmezés volt. Nem azért hallgatott róla, mert nem tartotta igaznak, hanem azért, mert terhes, nyomasztó következtésekkel járó, nem az ő kedvére való, éppen ellenkezőleg: számára ellenséges érdekeket szolgáló gondolat volt. Ez érthető, hiszen az ideológia, amit magába foglalt, a

rendek szerint nem tagolt nemzet eszméjét alapozta meg (mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél) s a nemzet fiai között olyan új hierarchiát, amelyben megnövekedhetett a bármely alacsonyabb néposztályból érkező írástudó tekintélye és súlya – a társadalomban meglévő és merőben más alapokon kialakult hierarchia ellenében. Az ő világa ez a régi világ volt, ez az ideológia pedig ezt a régi világot fenyegette. Erről tanúskodik mind Batsányi János, mind Péczeli József nézeteihez való viszonya. Hogy miképpen jutott el *mégis* a gondolat elfogadásáig, nem tudhatjuk: néhány távoli jelben mindenesetre aligha alaptalanul véltük felfedezni a gondolat erejének az érvényesülését. Maga az elfogadás azonban feltehetően úgy és olyan mértékben következett be, ahogyan megtalálta vele szemben a hatásos védekezés módját – tevékenysége során a későbbiekben magával a gondolattal nem, lényegében sohasem találkozunk, csak a védekezés módjával. Fel kell tételeznünk, hogy ennek a védekezésnek a módja volt a nyelvhez való másik – minden társadalmi utalást mellőző – viszony, az, amelyet első ízben a kassai Magyar Museum *Előbeszédében* képviselt, s ezzel fel kell tételeznünk, hogy ez a – látzólag az irodalom önelvű felfogását szolgáló – stratégia ugyancsak ideologikus tartalmat szolgál.

Itt voltaképpen a rendi felvilágosodás programjának egy újabb, Bessenyei programjával azonos ideológiai célokat szolgáló, de szerkezetileg attól alaposan eltérő változatáról van szó – a nemzeti nyelvnek az önelvű irodalmiság szolgálatában álló felfogásában a nemesi érdekek jelenlétére kell gyanakodnunk. Ha jobban belegondolunk, ez az elgondolás kevésnek tekinti önmagában a nyelv birtoklását, az autentikus magyarság igazi követelménye nem pusztán a nyelv, hanem a nyelvi kompetencia lehető legteljesebb birtoklása. A magyarság kritériumában ezzel már az első pillanatban megjelenik egy minőségi követelmény – nem pusztán a nyelv ismeretéről van szó, ha magyarságról beszélünk, hanem a nyelvben való minél teljesebb otthon-létről, a nemzetet alkotó nyelv lehetőségei feletti magabiztos uralomról. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat s ezzel éppen azt ellenőrizze, ami a kortársak ideologikus törekvéseinek az alapja: a nemzeti nyelvet. El kell fogadnia: mindenki a magyar nemzet tagja, aki magyarul beszél, de akkor mindenkinek el kell fogadni azt is, hogy a magyar nemzet vezető erejét csak azok a kevesek alkothatják, akik tökéletesen birtokolják a magyar nyelvet. Ez a birtoklás csak az írott nyelv világában gondolható el, hiszen csak ott ellenőrizhető. A fogság előtti Kazinczy törekvései révén éppen ezen a módon bontakozik ki a rendi felvilágosodás újabb változata: hallgatólagosan elfogadja (bár a nemesi ellenállás diadalának néhány hónapját leszámítva nyíltan soha nem hirdeti) a nyelv nemzetalkotó szerepét, ám minden erejével azon van, hogy ezt a nyelvet a legmagasabb szinten birtokolva igazából ő birtokolja – vagyis: a művelt kevesek birtokolják – a nemzeti nyelvet, vagyis: a nemzet lényegét. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése gondolatvilágában soha nem egyszerű kijelentésként, hanem csak a fölényes, mindenkivel szemben hitelesnek bizonyuló nyelvi kompetencia révén és annak birtoklására tett – s élethosszig tartó – erőfeszítésként van jelen. A rendi felvilágosodás új, Kazinczy nevéhez és tevékenységéhez kapcsolódó kritériumát tehát két dolog

adja ki. A nyelvben való hiteles és teljes kompetenciát ugyanis – elvileg és gyakorlatilag – *bárki* megszerezheti, éppen ezért ez az álláspont eleve kompromisszumot foglal magába és átjárhatóvá téve a *natio Hungarica* falait ki is lép e falak közül, hiszen a nemzetet elsőrendűen kulturális tényei által meghatározott nemzetként fogja fel, ezzel pedig a hatalom alapját olyan területre helyezi, amely valóban szabad, tehetséggel és szorgalommal *bárki* számára hozzáférhető, birtokba vehető és megművelhető terület. Másik oldalról tekintve viszont az ilyen hatalmi helyzet csak folyamatos munka és küzdelem – a nyelvben való s minél teljesebb otthon-létért való folyamatos küzdelem – árán tartható meg. Ebben a küzdelemben előnyök lehetnek, de ezek az előnyök nem lehetnek kizárólagos előnyök, amelyektől a másik fél eleve meg van fosztva. Kazinczy világának arisztokráciájában nem csak nagy számban lesznek ott az alacsony sorból származott írástudók, de a többséget is ők alkotják majd.

A fiatal Kazinczynak a nemzeti nyelvhez való viszonyában tehát a rendi felvilágosodás ideológiájának új változata van jelen: ahogy Bessenyei programja (a „tudományok” középpontba állításával) megnyitotta az utat a „porban heverő jó elmék” előtt, Kazinczy elgondolása (a nyelv „tökéletesség”-ének célkitűzésével) ugyancsak mindenki számára megnyitotta a nemzet elitjéhez vezető utat. A „constitutio” ugyan érintetlen marad, mégis alapvető változás történt. Mindennek a későbbiekben egyre több következménye mutatkozik meg, minden következmény azonban ebben a pillanatban – 1790 körül – természetesen még beláthatatlan.